

Xəzər Universiteti

Fakültə: Təbiət elmləri, Sənət və Texnologiya yüksək təhsil fakültəsi

Departament: Dillər və Ədəbiyyatlar

İxtisas: Azərbaycan dili

Magistr Tezisi

Mövzu: Dilin mahiyyəti, nitq fəaliyyətində rolu. Dilə psixoloji və neyroloji yanaşma

Magistrant: Mənsurə Əhmədova

Elmi rəhbər: F.ü.f.d. dos. Sevinc Ağayeva

Bakı – 2023

Mündəricat

Giriş.....	3
Ədəbiyyat xülasəsi.....	4
Dilə psixoloji yanaşmanın mahiyyəti və onun nitqdə rolu.....	11
Dilə psixoloji yanaşmada semantik vasitə kimi rəng adları.....	19
Neyroloji fakt kimi dil və onun beyinlə əlaqəsi.....	28
Yekun nəticə və xülasə.....	39
Müəllifin töhfəsi.....	42
Təvsiyə.....	42
Ədəbiyyat siyahısı.....	43

Giriş

Dil nədir? Dil niyə yarandı? Dil necə formalaşdı? – bu üç sual dilçilik elminin dayaq nöqtələrini təşkil edir. Elmin bizə məlum olan ilk formalaşdığı antik dövrdən başlayaraq müasir dövrə qədər bir çox filosof, elm adamı, dilçi dil və nitq məsələlərini fərqli-fərqli aspektlərdən öyrənməyə çalışmışlar. Dili konsept halında izah etmək üçün isə yuxarıda sadalanan suallara kompleks şəkildə cavab tapmaq lazımdır. Dilin kompleks şəkildə tədqiqi də müasir dövrdə bir çox yeni istiqamət işığında reallaşdırılır.

Bugün elmi sferanın mərkəzində insan dayanır və elmin bütün sahələri ya birbaşa insana istiqamətlənib, onu öyrənməyə çalışır, ya da dünyanı və ətraf aləmi tədqiq edərək insan həyatının və yaşam şəraitinin yaxşılaşdırılmasına xidmət edir. Bu məntiqlə nəzər yetirdikdə müasir dilçiliyin də mərkəzinə insanı qoyduğunu, dili funksional və koqnitiv aspektdən tədqiq edərək onun məhz insan həyatındakı rolunu, əhəmiyyətini və xidmətini araşdırdığını görmək olur. Tədqiqatımız da məhz bu istiqamətdədir. Belə ki, araşdırmalarımız dilə psixoloji və neyroloji yanaşma yolu ilə dil və psixika, dil və beyin arasındakı əlaqə və münasibətləri izah etmək yönündə olub, dilin düşüncə və təfəkkürə, bu yolla da davranış və münasibətlərə təsirini öyrənir və mövzumuzun məhz müasir yanaşmalara əsaslanması onun aktuallığına sübutdur.

Tezisin mövzusu “Dilin mahiyyəti, nitq fəaliyyətində rolu. Dilə psixoloji və neyroloji yanaşma” adlanır, mövzunun obyektinə isə psixoloji və neyroloji aspektdən araşdırılan dildir. Tədqiqatımızda dilçiliyə, bu yolla da elm dünyasına töhfə vermiş bir çox elm adamlarının dil və nitq ilə bağlı fikir və nəzəriyyələrinin araşdırılması və əldə olunan nəticələr işığında dilin mahiyyətini və tədqiqi əhəmiyyətini anlamaq səbəbilə dil və nitqin psixoloji və neyroloji müstəvidə öyrənilməsi əsas məqsəd hesab olunur. İfadə edilən fikirlərdə və alınan nəticələrdə tezisdə adları sadalanan əksər elm adamının izlərini görmək mümkündür. Onların hər biri dili özünəməxsus şəkildə izah etmişdir və hər bir izahın üstün və çatışmayan tərəfləri var. Məqsəd bu üstün fikirləri dəyərləndirmək və tədqiqat predmetilə bağlı daha obyektiv fikirlər əldə etməkdir.

Mövzunun tədqiqi zamanı, əsasən, müasir tədqiqat metodlarına müraciət edilmiş, psixoloji təhlil, təsvir, müşahidə, nəzəri təhlil və s. metodlardan istifadə edilmişdir.

Tezis üç elmi məqaləni əhatə edir: “Dilə psixoloji yanaşmanın mahiyyəti və onun nitqdə rolu”, “Dilə psixoloji yanaşmada semantik vasitə kimi rəng adları”, “Neyroloji fakt kimi dil və onun beyinlə əlaqəsi”.

“Dilə psixoloji yanaşmanın mahiyyəti və onun nitqdə rolu” elmi məqaləsi “Filologiya və Sənətsünaslıq” jurnalının 2022, №2 sayında dərc olunmuşdur. Məqalədə dilin yaranma və tədqiq olunma səbəbləri araşdırılmış, dil psixoloji fakt kimi öyrənilmişdir. Eyni zamanda,

ünsiyyət zamanı dilin psixikaya təsiri, habelə dil formalaşarkən xalqların psixikasının onların dilinə və bu dilin struktur və fəaliyyət mexanizminə təsiri kimi məsələlər müəyyən çərçivədə izah olunmuşdur.

“Dilə psixoloji yanaşmada semantik vasitə kimi rəng adları” elmi məqaləsi “Filologiya məsələləri” jurnalının 2022, №12 sayında çap olunmuşdur. Bu məqalədə psixoloji fakt kimi dilin leksik və semantik qatları və bu qatlar arasındakı əlaqələr araşdırılmışdır.

“Neyroloji fakt kimi dil və onun beyinlə əlaqəsi” elmi məqaləsi “Filologiya və Sənətsünaslıq” jurnalının 2023, №1 sayında nəşr olunmuşdur. Məqalədə dil və beyin əlaqələri çərçivəsində dilin mənimsənilmə mexanizmi, dilin mənimsənilməsində yaş faktoru, ikidillilik və çoxdillilik, dilin koqnitiv amillərə təsiri kimi məsələlər araşdırılmışdır.

Ədəbiyyat xülasəsi

Təxminən, 70000 il əvvəl yaranmağa başlayan fiktiv dilin ilk vəzifəsi fikirləri çatdırmaq və məlumatları nəql etmək olmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, təfəkkür inqilabı da eyni dövrə uyğun gəlir. Əslində, tarixi qaynaqlara görə, ilk ağıllı insanlar hələ 150000 il əvvəl Afrika ərazisində yaşamaqda idi. Lakin təfəkkürün tərəqqisi – insanların ibtidai dildən istifadəsi və dünyanın başqa yerlərinə yayılmağa başlamaları məhz 70000 il öncəyə gedib çıxır. Görünür ki, 80000 illik təkamülün ən mühüm nəticəsi dilin yaranmasıdır. Bu, təfəkkür inqilabının ilkin göstəricisinin dil olduğunu aydınca ifadə edir. Lakin bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, dil yalnız insana məxsus vasitə deyil. Demək olar, bütün heyvan növləri bu və ya da digər formada ünsiyyət vasitəsinə malikdir. Hətta meymun daxil olmaqla, bir çox heyvan növü səsli dilə sahibdir. Bəs insan dilini bu qədər fərqli və əlverişli edən hansı cəhətdir? Bu suala dünyaca məşhur tarixçi Yuval Noah Harari “Bəşəriyyətin qısa tarixi” kitabında belə cavab verir: “Bu suala ən geniş yayılmış cavab, dilimizin son dərəcə elastik olmasıdır. Məhdud sayda səsi və işarəni birləşdirib, hər biri ayrı mənə daşıyan saysız-hesabsız cümlə qura bilirik. Bunun sayəsində də ətraf dünya haqqında nəhəng miqdarda informasiyanı qəbul edə, saxlaya və ötürə bilirik. Başqa bir nəzəriyyəyə görə, bizim dilimiz “dedi-qodu” vasitəsi kimi təkamül edib və Homo Sapiens hər şeydən əvvəl sosial heyvandır. Sosial əməkdaşlıq həyatda qalib çoxalmağımız üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Kişi və qadın fərdlər üçün “şirlərin” və “öküzlərin” (təhlükə və qidanın) yerini bilmək kifayət deyil, qəbilədə kimin kimə nifrət etdiyini, kimin vicdanlı, kimin əliyəri olduğunu bilmək daha mühümdür” (Harari, 2021, s.36).

Bu nəzəriyyələrin hər ikisi bir çox tədqiqatçı tərəfindən qəbul edilmişdir. Lakin “Sapiens dili”nin bu dərəcədə mükəmməl inkişafının əsas səbəbi insan təfəkkürünə, onun yaradıcılıq bacarığına dayanır. Bu barədə Y.N.Harari eyni mənbədə qeyd edir: “...dilimizin ən

unikal xüsusiyyəti mövcud olmayan şeylər haqqında fikir yürütmək qabiliyyətidir” (Harari, 2021, s.37). Yəni insan beyni qeyri-mövcud olan varlıqları təxəyyülündə canlandıraraq onlara əfsanələr, miflər uydurur və bu yaratdığı mücərrəd anlayışlara inanc formalaşdırır. Beyində formalaşan bütün bu məlumatlar tələbatdan irəli gələrək dil vasitəsilə kollektivə ötürülür. Bu da dilin zənginləşməsinə səbəb olur. Dilin zənginləşməsi prosesi isə mücərrədləşmə prinsipinə dayanır. Beyin konkret əşya və anlayışları mücərrədləşdirərək yenilərini yaradır və proseslərə olaraq onları ifadə etmək üçün dildə yeni söz və ifadələr formalaşdırır. Təfəkkürdə reallaşan bütün bu kompleks proseslər dilin inkişafına təkan verir. Buna görə də insan nitqi digər heyvan növlərində olduğundan fərqli olaraq təkcə informasiya mübadiləsi vəzifəsi daşmır. Görünür, söhbət və müzakirə insanın daxili emosional tələbidir. Bu da onu göstərir ki, təfəkkür istər dilin inkişafını, istərsə onun struktur və qanunauyğunluqlarını, istərsə də həm ifadə formasını, həm də geniş semantikasını şərtləndirir. Dilin elastikliyi müvafiq kontekst daxilində bütün dil situasiyaları üçün istənilən anlayışın ifadə olunmasına şərait yaradır.

Yuxarıdakı izahdan görüldüyü kimi, dilin formalaşması da, inkişafı da müəyyən tələbə cavab reaksiyasına əsaslanır. Bu tələb həm daxili-emosional, həm irsi-bioloji, həm də mühit və sosial ətrafla bağlı ola bilər. Bütün bu tələblər kompleks şəkildə mədəniyyət konseptini özündə ehtiva edir. Dil isə birbaşa mədəni tərəqqi ilə bağlıdır. Mədəniyyət sözü ərəb mənşəli olub, “İnsan cəmiyyətinin istehsal sahəsində, ictimai və mənəvi həyatda əldə etdiyi nailiyyətlərin məcmusu” mənasına gəlir (Məmmədli, 2020, s.19). Yəni mədəniyyət sözü, əslində, çox geniş semantikaya malikdir. Belə ki, bir xalqın hər hansısa sahədə əldə etdiyi tərəqqi həmin xalqın nəzərdə tutulan sahədəki davranış və fəaliyyət normalarına riayətini şərtləndirir. Bu tələb özünü məhz dildə də göstərir. Xüsusi struktur və mexanizmə malik olan dil insanın ünsiyyət sahəsində əldə etdiyi ən böyük nailiyyətdir. Dilə uyğun norma daxilində riayət etmək əsl mədəni tələbdir. Bu tələbə cavab vermək üçün dilin hər tərəfli tədqiqi, funksiyalarının müəyyənləşdirilməsi, onun təfəkkür və beynlə əlaqəsinin öyrənilməsi vacib şərt hesab olunur. Bu şərtin ödənilməsi müasir dilçiliyin ən aktual problemlərindəndir.

XIX əsrdən başlayaraq bugünə qədər bir çox dilçi, filosof, habelə psixoloq və tibb işçiləri dilə fərqli metodlarla yanaşmış və elmə ciddi töhfələr vermişlər. Müasir linqvistik tədqiqatlar psixologiya, nevrologiya, kompüter elmləri, antropologiya və sosiologiya kimi elmlər daxil olmaqla, geniş spektrli anlayışlara və metodlara əsaslanıb, multidisiplinar xarakterə malikdir.

Tədqiqatımız bizdən tələb edir ki, bu çoxtərəfli elmin inkişafında iz qoymuş bəzi elm adamları barəsində qısa da olsa, məlumat verək.

Qeyd olunduğu kimi dilçilikdə yeni era XIX əsrdən başlayır və 1767-1835-ci illərdə yaşamış görkəmli alman filosofu, dilçi və diplomatı Vilhelm fon Humboldt “müasir dilçiliyin atası” (Duman, 2020) hesab olunur. O, daha çox XIX əsrin əvvəllərində inkişaf etdirdiyi dilçilik nəzəriyyəsi və dil fəlsəfəsinə verdiyi töhfələrlə tanınır.

Vilhelm fon Humboldtun (Kozlova, 2016; Mueller-Vollmer, 2020) ən təsirli fikirlərindən biri dilin insanların dünya haqqında qavrayış və düşüncə tərzini formalaşdırdığını irəli sürən dilçilik nəzəriyyəsidir. Bu, “linqvistik nisbilik konsepsiyası”nın təməl işartılarını təşkil edir (Lucy, 1997). O, hesab etmişdir ki, hər bir dil özünəməxsus dünyagörüşünü təcəssüm etdirir və fərqli dillər reallıq haqqında müxtəlif düşüncə və təcrübələr yaradır. Humboldtun dilçilik nəzəriyyəsinə görə, dilin digər mühüm cəhəti onun yaradıcı gücünün olmasıdır. Ona görə, dil təkcə passiv şəkildə fikir və ideyaları ifadə etmək üçün vasitə deyil, o həm də fəal şəkildə yeni fikir və ideyalar formalaşdırır.

Humboldt bəşəriyyətin dillərə bölünməsinə onun xalqlara bölünməsi ilə eyniləşdirir (Rəcəbli, 2004). Dilin mədəni və tarixi kontekstində öyrənilməsinin vacibliyini vurğulayan filosof dilin ondan istifadə edən insanların mədəniyyəti və tarixi ilə sıx bağlı olduğunu və dilin öyrənilməsinin müxtəlif mədəniyyətlərin unikal tərəfləri və təcrübələri haqqında məlumat verə biləcəyini müdafiə etmişdir.

Kazan Dilçilik Məktəbinin yaradıcılarından biri olan Boduen de Kurtene (1845-1929) dilçilik sahəsinə mühüm töhfələr vermiş görkəmli polyak dilçisidir. O, dilin tarixi və sosial kontekstində öyrənilməsinin vacibliyini və linqvistik təhlilin empirik məlumatlara əsaslanmalı olduğunu vurğulamışdır. Onun dilçiliyə verdiyi ən mühüm töhfələrdən biri fonemlər nəzəriyyəsidir. De Kurteneyə görə, fonemlər sabit vahidlər deyil, zamanla kontekstdən asılı olaraq dəyişən dinamik varlıqlardır. Alim qeyd edir: “Fonem dilçilik termini, psixi cəhətdən canlı fonetik vahiddir” (Kurtene, 2014, s.313). O, həmçinin dilin strukturunu tam başa düşmək üçün fonemlərin tədqiqinin sintaksis və semantikanın öyrənilməsi ilə birləşdirilməsini təklif etmişdir. Alimin linqvistik fikirləri dilçilik nəzəriyyəsinin inkişafına, xüsusən də fonologiya və sintaksis sahələrində ciddi elmi nizamın formalaşmasına kömək etmişdir.

Müasir dilçiliyin qurucu simalarından biri kimi tanınan isveçrəli dilçi Ferdinand de Sössürün (Sössür, 1998) dil və onun quruluşu ilə bağlı fikirləri dilçilik sahəsinə və bugünkü dil haqqında düşüncə tərzimizə mühüm təsir göstərmişdir. Sössürün dilçiliyə verdiyi ən məşhur töhfə onun “işarə” anlayışıdır. Sössürə görə, işarə iki hissədən ibarətdir: işarələyici və işarələnmiş. Bu iki hissə bir-birindən ayrılmazdır və birlikdə işarəni təşkil edir.

Sössür, eyni zamanda dilin müəyyən bir zaman seqmentində öyrənilməsinin vacibliyini vurğulamışdır. Ona görə, dil bir-birinə münasibətdə mövcud olan işarələr sistemidir və işarənin

mənası onun sistemdəki yeri ilə müəyyən edilir. Yəni sözün mənası sözün özünə xas deyil, daha çox onun dildəki digər sözlərlə münasibəti ilə müəyyən edilir və kontekstdə özünü tapır.

Sössürün dilçilikdəki başqa bir töfhəsi isə “langue” (sistem kimi dil) və “parole” (aktual nitqdə istifadə edildiyi kimi dil) arasındakı fərqi izah edən dixotomiya nəzəriyyəsidir. Sössür dili iki cür izah etmişdir: langue – işarə sistemi kimi dil, parole – nitqdə istifadə edildiyi kimi dil. Alim dilin necə işlədiyini başa düşmək üçün onun sisteminin tədqiqini əsas hesab etmişdir. Onun işarənin əhəmiyyətini vurğulaması və dilin sinxron tədqiqi bir çox sonrakı dilçilik nəzəriyyələrində mərkəzi yer tutmuşdur.

Görkəmli alimin dilin daha çox sistem kimi tədqiqinin əhəmiyyətini vurğulaması sonradan formalaşan Struktur dilçiliyin əsasını təşkil edir. Təmali Sössürdən gələn bu nəzəriyyənin inkişafında nüfuzlu amerikalı dilçi Leonardo Blumfield (Duan, 2017) əhəmiyyətli rol oynamışdır. Struktur dilçiliyin əsas mahiyyəti dili hər birinin özünəməxsus funksiyası və mənası olan bir-biri ilə əlaqəli hissələr sistemi halında tədqiq etməsidir. Bu yanaşma ayrı-ayrı sözlərin mənalarından və ya onların istifadə olunduğu kontekstdən daha çox sözlərin, ifadələrin və cümlələrin qurulması yollarını tənzimləyən qaydaları və qanunauyğunluqları öyrənməyə çalışır.

Ferdinand de Sössür və Leonardo Blumfield kimi dilçilər tərəfindən işlənib hazırlanmış struktur dilçiliyin təsirini generativ qrammatika və koqnitiv dilçilik kimi müasir dilçilik nəzəriyyələrində görmək olar.

Sössürün “işarə” nəzəriyyəsinin elmə verdiyi ən əsas töhfələrdən biri Semiotika elminin formalaşmasıdır. Semiotika elmi işarə və simvolları, onların istifadəsi və şərhini, mənanın işarələr və simvollar vasitəsilə necə yaradıldığını, çatdırıldığını və başa düşüldüyünü araşdırmaq üçün dilçilik, fəlsəfə, psixologiya, incəsənət, antropologiya və digər elmlərdən istifadə edən fənlərarası bir sahədir. O, həmçinin işarələr və simvollar arasındakı əlaqələr vasitəsilə mənanın necə yaradıldığını və bu əlaqələrin mədəni və sosial amillərlə necə formalaşdığını araşdırır. Bu barədə dilçi alim Fəxrəddin Veysəlli “Semiotika” kitabında qeyd edir: “...semiotika bütün kommunikasiya formalarının əsasında kodlar olan məlumatın göndərilməsilə məşğul olur, yəni dilin işlənməsinin istənilən aktı artıq mövcud səriştəyə əsaslanır. Kod isə qabaqcadan razılışma əsasında müəyyən edilmiş işarələr sistemidir ki, onun köməkliyi ilə informasiya təqdim olunur, mənbədən təyinat yerinə çatdırılır” (Veysəlli, 2010, s.46).

Bu dilçilərin nəzəriyyələrinin hər birinin güclü və zəif tərəfləri vardır. Məqsəd onların çatışmazlıqlarını deyil, əksinə bu tədqiqatdakı izlərini göstərməkdir. Humboldtun dili xalqın ruhu və onun təcəssümü olan mədəniyyətlə əlaqələndirməsi, Boduen de Kurtenenin fonemi

məna və struktur hissələrinə ayırması və onu psixoloji fakt kimi öyrənməyə çalışması, Ferdinand de Sössürün dili işarə və məna hissələrinə ayırması və onun müvafiq zaman və kontekstdə tədqiqini əsas hesab etməsi, yəni, əslində, xalqın müəyyən əhval və dəyişən düşüncəsiylə əlaqələndirməsi - bütün bunlar dilin psixoloji fakt kimi insan psixikasında, onun həyat tərzində və mədəniyyətində öyrənilməsinə dəstəkləyən müddəalardır.

Dilçilik elminin digər dəyərli nümayəndəsi, müasir elmə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmiş ABŞ dilçisi Avram Noam Xomski, eyni zamanda siyasi tənqidçidir. Alimin bu mövqeyi ona dilə siyasi və sosial pəncərədən baxmaq imkanı verir. Onun fikirləri dilçiliyin bir çox sahəsinə, o cümlədən digər əlaqəli sahələrə təsir göstərməkdədir.

Noam Xomski insanların anadangəlmə dil əldə etmək qabiliyyəti ilə doğulduğuna inanır və bu qabiliyyətin genetik quruluşumuzda olduğunu müdafiə edir. Xomskinin anadangəlmə dilin mənimsənilməsi nəzəriyyəsi, həmçinin Universal Qrammatika (Duman, 2020; Mahmood, 2023) olaraq da bilinir. Onun fikrincə, dil təkcə sosial fakt olub ətraf mühitə məruz qalma yolu ilə öyrənilmir, həm də insan beynində dilin mənimsənilməsi üçün fitri bioloji qabiliyyət mövcuddur. Xomski bütün dillərdə mövcud olan universal qrammatik prinsiplər toplusunun olduğunu və bu prinsiplərin anadangəlmə insan beyninə möhkəm bağlılığını, uşaqların məhz bu fitri prinsiplərə əsaslanaraq, təlim almadan dili sürətlə mənimsəyə bildiyini müdafiə etmişdir. Bu nəzəriyyəyə əsasən, dilçi alim iddia edir ki, uşaqlar beyinlərində “dil mənimsəmə cihazı” (LAD – Language Acquisition Device) (Mioni, Falinski, 1994-1995; Barman, 2012) ilə doğulur.

O, iki növ qrammatikanın olduğunu irəli sürmüşdür. Dərin quruluş (deep structure) və səth quruluşu (surface structure). Səth quruluşu cümlədəki söz və ifadələrin sırasıdır, dərin quruluş isə cümlənin mənasının əsas təmsilidir. Xomski cümlənin dərin strukturunun müxtəlif qrammatik qaydalar tətbiq etməklə çoxsaylı səth strukturlarına çevrilə biləcəyini müdafiə etmişdir. Bu baxımdan Xomski Sössürə əks mövqedə dayanır. Belə ki, Sössür dilin işarə tərəfini sistem halında öyrənməyi təklif edirdisə, Xomski dilin məna tərəfini (dərin quruluş) araşdırmağı əsas hesab etmişdir. Noam Xomskinin dərin quruluş nəzəriyyəsi bütün dillərin strukturunu idarə edən əsas, anadangəlmə və universal qrammatikanın mövcudluğunu irəli sürən linqvistik yanaşmadır. Xomskinin nəzəriyyəsinə görə, bütün dillər universal struktura malikdir. Əslində, alimin Universal Qrammatika adlandırdığı nəzəriyyə buna əsaslanır. Eyni zamanda, alim Transformasiya Qrammatikasını təklif edir ki, bu cümlələrin strukturunu təhlil etmək üsuludur. Belə ki, cümlələrin daha kiçik hissələrə bölünməsinə, sonra isə qrammatika qaydalarına uyğun olaraq yenidən yığılmasını nəzərdə tutur. Xomskinin transformasiya qrammatikası dilçilikdə dilin quruluşunu, istehsalı və başa düşülməsi əsasında duran psixi prosesləri təsvir etməyə

çalışan nəzəri yanaşmadır. Bununla bağlı olaraq alim müəyyən çevirmə qaydaları təklif edir ki, bu çevrilmələrin məqsədi dinləyici və ya oxucu tərəfindən başa düşülə bilən səth strukturu yaratmaqdan ibarətdir (Ətraflı bax: Mahmood, 2023; Dash, 2023).

Noam Xomskinin bütün nəzəriyyələri, əslində, koqnitiv dilçiliyin əsaslarını təşkil edir. Koqnitiv dilçilik Koqnitiv psixologiya əsasında formalaşmışdır və əsas banilərindən biri elə Noam Xomskinin özüdür. Koqnitiv dilçilik dilin yaranmasında təfəkkürün bu və ya digər dərəcədə rolunun olduğunu dəstəkləyən nəzəriyyədir. Dilçi alim bu yanaşma ilə, əslində, Davranışçılıq (Behaviorizm) psixologiyasına qarşı çıxır. Əsas nümayəndələri Con B. Vatson (Cherry, 2023) və B.F. Skinner (Malone, 2014) olan və XX əsrin əvvəllərində formalaşan behaviorizm dilin anadangəlmə olmadığını, əksinə, valideynlərin modelləşdirməsi və müdaxiləsi yolu ilə ətraf mühit amillərinin məhsulu nəticəsində möhkəmləndirildiyini müdafiə edən nəzəriyyə olmuşdur. Behaviorizm nəzəriyyəsinin nümayəndələri hesab etmişlər ki, bütün davranışlar, o cümlədən dil, müəyyən reaksiyaların gücləndirilməsi nəticəsində ətraf mühit tərəfindən formalaşır və dilin mənimsənilməsi, bir növ stimulye-reaksiya ardıcılığına əsaslanır. Bununla belə, onların nəzəriyyələri dilin mənimsənilməsində idrak amillərinin rolunu nəzərə almadığına görə tənqid edilmişdir.

Bu tənqidlərə cavab olaraq formalaşan Neobehaviorizm (Yeni davranışçılıq kimi də ifadə edə bilərik) nəzəriyyəsinin əsas nümayəndələri Edvard Tolman və Klark Hull davranışın öyrənilməsinə psixi prosesləri də daxil etməyə çalışmışlar. Əslində, bu nəzəriyyənin də təməlinə stimulye-reaksiya ardıcılığı dayanır, lakin neobehavioristlər davranışın, o cümlədən dilin yaranmasında motivasiya və bir çox koqnitiv amillərin də rolunu vurğulamışlar.

Lev Vygotsky (Sawter, Stetsenko, 2014), Alexander Luria (Luria, 1983) və Aleksei Leontiev kimi bir qrup rus alimi tərəfindən 1920-1930-cu illərdə hazırlanmış “Sosial-mədəni ünsiyyət” nəzəriyyəsi (yəni - Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi) insan ünsiyyətinin sosial və mədəni aspektlərini araşdırmağa istiqamətlənmişdir. A. Leontyev “sovet psixolinqvistika məktəbinin atası” hesab olunur (Seyidov, Həməzəyev, 2007, s.13). Bu üç sovet psixoloqu dilin insan inkişafı və idrakındakı əhəmiyyətini vurğulamış və dilin düşüncələrimizin, hərəkətlərimizin və başqaları ilə qarşılıqlı əlaqəmizin formalaşmasında həlledici rol oynadığını göstərmişlər. Bu nəzəriyyənin nümayəndələri nitqi dərk etmənin əsas vahidi kimi dəyərləndirmişlər.

Əslində, behaviorizm, neobehaviorizm və nitq fəaliyyəti nəzəriyyələri müasir psixolinqvistikanın yaranması üçün keçid mərhələləri rolunu oynayır. Müasir dövrdə psixolinqvistika koqnitiv dilçiliyin əhatə dairəsində öyrənilir. Azərbaycan dilçiliyində bu sahəyə əsas töhfəsini vermiş dilçi alim Mayıl Əsgərov özünün “Linqvo-psixoloji vəhdət” nəzəriyyəsinə irəli sürmüşdür. O, bu nəzəriyyəyə əvvəlki yanaşmalara əks mövqedə

dayanmış və nitqin dərketmənin vahidi olduğu fikrini tənqid etmişdir (Əsgərov, 2011). Alimin bu yanaşmasına öz münasibətimizi “Dilə psixoloji yanaşmanın mahiyyəti və onun nitqdə rolu” məqaləmizdə bildirmişik.

Ümumilikdə, psixolinqvistika dili koqnitiv bir hadisə kimi qəbul edib, onun necə işləndiyini anlamaq üçün ona imkan verən idrak mexanizmlərinin başa düşülməsini hədəfləyir. Bu yanaşma dilin yaranması və formalaşmasında iştirak edən yaddaş, diqqət kimi idrak prosesləri ilə digər psixi proseslər arasındakı qarşılıqlı əlaqələri araşdırır. Dilin mənimsənilməsi, dili anlama, dil istehsalı, ikidillilik kimi məsələlər psixolinqvistikanın əsas tədqiqat predmetidir.

Tədqiqatımızda “Dilə psixoloji yanaşma” çərçivəsində dil və psixika əlaqələrinin araşdırılmasının əsas məqsədi dilin yaranma səbəbini anlamaq və onun tədqiqi əhəmiyyətini göstərməkdir. Araşdırılan və ifadə olunan fikirlər “Dilə psixoloji yanaşmanın mahiyyəti və onun nitqdə rolu” məqaləmizdə öz əksini tapır.

Tədqiqatımızdakı ikinci istiqamət isə “Dilə neyroloji yanaşma” başlığı altında dil və beyin əlaqələrini araşdırmağa yönəlmişdir. Bu əlaqələrin tədqiqi ilə məşğul olan elm Neyrolinqvistika adlanır və beynin dili necə emal etdiyini, saxladığını, istifadəsini və dilin beynə necə təsir etdiyini anlamaq məqsədi daşıyır. Dili anlama, dil istehsalı, dilin mənimsənilməsi, dil pozğunluqları, ikidillilik (bilinqvizm) və çoxdillilik (multilingvizm) kimi problemlər neyrolingvistik tədqiqatlar nəticəsində araşdırılır.

Tezisdə yer alan “Neyroloji fakt kimi dil və onun beyinlə əlaqəsi” məqaləsində dilin mənimsənilmə mexanizmi, beyində necə lokallaşması, dil mənimsəmə prosesində yaş kimi nüənsin əhəmiyyəti və s. bir çox problem nəzəri tədqiqata cəlb olunmuşdur. Tədqiqatın əsas mahiyyəti isə qeyd edilən məqalədə ətraflı şəkildə əksini tapır.

Ümumilikdə isə, tədqiqatımızın əsas məqsədi dilin mahiyyətini anlamaq, onun insan həyatında rolunu, əhəmiyyətini aydınlaşdırmaq, dilin ünsiyyət prosesindəki yerini müəyyənləşdirmək və insan mərkəzli müasir elmdə dilin tədqiqat məqsədini araşdırmaqdır. Məhz bu səbəbdən dilin psixika və beyinlə əlaqəsinin araşdırılması elm üçün olduqca mühüm məsələ olmalıdır.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF AZERBAIJAN

ISSN 2663-4368 (Print)

ISSN (Online)

FİLOLOGİYA VƏ
SƏNƏTŞÜNASLIQ

2022, №2

PHILOLOGY AND ART STUDIES

Dilə psixoloji yanaşmanın mahiyyəti və onun nitqdə rolu

Mənsurə Əhmədova

Xəzər Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: mensure.ahmad@mail.ru

Annotasiya. Bu yazıda dilə NECƏ? sualı ilə deyil, NİYƏ? sualı ilə yanaşılmış, dilin mahiyyəti, necə formalaşması və dilin yaranmasını zəruri edən səbəblər araşdırılmış və nümunələrlə izah olunmuşdur. Məqalədə daha sonra dilə psixoloji yanaşılmış və dilin psixologiyası tədqiq olunmuşdur. Dilin ünsiyyətə xidmət etməsini əsas götürərək ünsiyyətin mahiyyəti izah olunmuş və onun üst səviyyəyə çatdırılması üçün dilin psixologiyası araşdırılmışdır. Dildən istifadə olunarkən, yəni nitq söylənilərkən məqsədə daha yaxşı çatmaq üçün dilə psixoloji yanaşmanın iki istiqaməti göstərilmişdir. Birinci istiqamətə görə, nitq danışanın psixi vəziyyətini sərgiləyir, ikinci istiqamətə görə isə nitq dinləyicinin psixi vəziyyətinə təsir edir. Bu iki istiqamət nümunələrlə ətraflı şəkildə izah olunmuş və vacibliyi göstərilmişdir. İkinci bir tərəfdən, dillərin tipoloji və funksional formalaşmasında insan psixikasının rolu olduğu və bu rolun özünü, əsasən, hansı məqamlarda göstərdiyi araşdırılmışdır. Bu məsələlər çərçivəsində söz və məna, ad və adlandırılma, dil faktı və nitq faktı kimi problemlər nümunələr əsasında izah olunmuşdur.

Açar sözlər: dil, nitq, ünsiyyət, təfəkkür, psixolinqvistika, psixoloji yanaşma, dil fəlsəfəsi

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 12.09.2022; qəbul edilib – 19.09.2022

Essence of the psychological approach to language and its role in speech

Mansura Ahmadova

Khazar University. Azerbaijan.

E-mail: mensure.ahmad@mail.ru

Abstract. In this writing is approached to the language not with the question “How?”, but with the question “Why?”. In this article, the essence of language and its role in speech activity are studied and explained. In our study, the essence of language, how it is formed and the reasons for the emergence of language were studied and explained with examples. The article then takes a psychological approach to language and studies the psychology of language. Based on the fact that language serves communication, the essence of communication is explained and the psychology of language is studied in order to bring it to a higher level. When using language, that is, when speaking, two directions of the psychological approach to language are shown in order to better achieve the goal. In the first direction, speech reflects the mental state of the speaker, and in the second direction, speech affects the mental state of the listener. In the first direction, speech reflects the mental state of the speaker, and in the second direction, speech affects the mental state of the listener. These two directions are explained in detail with examples and their importance is shown. On the other hand, the role of the human psyche in the typological and functional formation of languages and at what moments this role mainly manifests itself has been investigated. Within these issues, problems such as word and meaning, name and naming, language fact and speech fact were explained on the basis of examples.

Keywords: language, speech, communication, psycholinguistics, psychological approach, language philosophy

Article history: received – 12.09.2022; accepted – 19.09.2022

Giriş / Introduction

Nitqin yaranması və mənimsənilməsi məsələləri, dil və düşüncə, nitq və təfəkkür əlaqələri hələ antik dövrdən başlayaraq elm adamlarını düşündürmüşdür. Bu proseslərin necə cərəyan etdiyini fəlsəfi, psixoloji, fizioloji, siyasi və hətta neyroloji nöqteyi-nəzərən hər bir sahə özünəməxsus şəkildə izah etməklə aydınlaşdırmağa çalışmışdır. Bu yazıda məqsədimiz dil və nitq məsələlərini psixoloji baxış altında izah etməkdir. Bəs dil və nitq məsələlərinin tədqiqi nəyə görə bu qədər əhəmiyyətlidir? Nitq fəaliyyəti bilvasitə dilə

əsaslanır. Dil nitqin bazası, nitq isə dilin ifadə formasıdır. İnsan təbiətlə, ətraf aləmlə bağlı məlumat əldə etdikcə, onu dil vasitəsilə təzahür etdirir. Ona görə də tam dərk olunmayan məlumat dil ilə olduğu kimi ifadə oluna bilmir. Bu, onu deməyə əsas verir ki, insanın təbiət və kainatla bağlı bütün məlumatları, onun dili ilə sərhədlənir. Dil insan həyatında belə əhəmiyyətli yerə malik olduğu üçün tədqiqi və öyrənilməsi də çox vacibdir.

Əsas hissə / Main Part

Dillə bağlı məsələlərin tədqiqat mövzularının alt qatında yatan əsas sual “NECƏ?” sualıdır. Dil necə yaranır? Nitq necə formalaşır? Dil və nitq arasındakı əlaqələr necə cərəyan edir? Dilin quruluşu necədir? və s. tipli məsələlərin tədqiqi ilə bağlı bugünə qədər çoxlu əsərlər yazılıb. Bizim məqsədimiz dil problemlərinə və onların həlli yollarına “NİYƏ?” sualı ilə yanaşmaq və dilin insan həyatındakı mahiyyət və əhəmiyyətini araşdırmaqdır.

Gəlin, görək, dil nədir və necə formalaşır? Dil ictimai hadisədir və bilavasitə insanla bağlıdır. Dilin inkişaf tarixi də insan təfəkkürünün inkişafı ilə əlaqədardır. Dilin bugünkü səviyyəyə gəlib çatması böyük zaman almışdır. Bu inkişaf tarixini qısa şəkildə belə izah edə bilərik: Hələ daş dövründə – səsli dilin yarandığı ilk vaxtlarda insanlar ünsiyyət qurmaq üçün səslərdən istifadə ediblər. Zamanla insan təfəkkürü inkişaf etdikcə, səslər birləşib sözcüklər şəklində formalmışdır. İnsanların kəşfləri, əldə etdiyi məlumatlar artdıqca onları ifadə edəcək sözlər də zamanla inkişaf edərək, dilin ünsiyyət qatına əlavə olunmuşdur. Artıq tək-tək sözlərdən istifadə etmək insanların fikir və düşüncələrini mübadilə etmək tələbini tam ödəmirdi. Bu zaman inkişaf etməkdə olan insan təfəkkürü sözləri birləşdirərək ibtidai cümlə forması olan “uşaq yatır”,

“qıda bitib” tipli sadə cümlələri formalaşdırırdı. Təbii ki, bu proses məqsədli deyil, tələbatdan irəli gələrək həyata keçirdi. Zamanla insan təfəkkürü daha da inkişaf edir, ətraf aləmlə bağlı məlumatları artırırdı. Bu zaman o, bu sadə cümlələri də birləşdirərək daha mürəkkəb fikirləri ifadə etməyə müvəffəq oldu. Sonralar da insanlar bütün bu dil vahidlərindən istifadə etməklə, hər hansı bir hadisənin, ümumi məsələlərin izahını verirdilər. Beləliklə, dilin səslərdən mətnlərə doğru inkişafının insan təfəkkürünün həyatda qalmaq mexanizmindən problemi həll etmək, hətta daha rahat yaşamaq mexanizminə doğru inkişafı ilə düz mütənəsib olduğunu aydın şəkildə görmək olur. Lakin bir məsələ də vardır ki, dilin inkişaf sürəti təfəkkürün inkişaf sürəti ilə eyni deyil. Dil demək olar ki, adlanmadan ibarətdir. Əşyaları, hadisələri, məkanları, mücərrəd məfhumları, hərəkətləri, əlamətləri, sayları və s. adlandırmaq dilin leksik səviyyəsini təşkil edir. Dilçi alim Afad Qurbanov ad haqqında yazır: “Ad insanların əldə etdiyi ictimai-mədəni və sosial nailiyyətlərindəndir. O, tarixi inkişaf prosesində kollektivdə ictimai ehtiyacları ödəmək məqsədilə meydana çıxmışdır. Buna görə də hər bir adda tarixin əlamətləri, nişanə və izləri yaşayır” [1, s.13]. Eyni zamanda, dildə bir söz bir mənə ilə ya-

naşı, bir çox mənanı ifadə etmək xüsusiyyətinə malikdir. Belə ki, təfəkkür daha geniş və daha şaxəlidir. Bunu ifadə etmək üçün dil vahidlərinə əlavə məna və məzmunlar yüklənir və bu metodla dil təfəkkürün məhsulu olan fikir və düşüncələri təzahür etdirir, yəni məhz bu yolla dil təfəkkürdə olan məhsulu ötürə bilər.

Yuxarıda dil ilə nitq arasındakı asılılığı, dilin yaranması, formalaşması, zənginləşməsi məsələlərini müəyyən qədər aydınlaşdırmağa çalışdıq. Buna səbəb dilin mahiyyətini anlamaq idi. Dilin inkişaf tarixinə nəzər yetirildikdə, onun “anlamaq” və “anlaşılmaq” məqsədilə yarandığını əyani şəkildə görmək mümkündür. Deməli, əgər dil anlamaq və anlaşılmaq məqsədilə yaranıbsa, onu elə bu məqsədlə də öyrənmək lazımdır.

Bildiyimiz kimi, dil, təfəkkürün inkişafı nəticəsində yaransa da, mövcud dil təfəkkürə, düşüncə səviyyəsinə bilavasitə təsir edir. Yəni bir insan sahib olduğu dil çərçivəsində düşünür. Heç vaxt bir türklə bir ingilis dünyaya eyni pəncərədən baxmaz, çünki hər ikisində də adlandırmalar fərqlidir və alt qatında fərqli yanaşmalar yatır. Buna görə də ayrı-ayrı dillərin mənsub olduğu xalqların psixoloji vəziyyətləri, düşüncə tərzləri arasında çoxlu fərqlər özünü göstərir. Dil ilə psixikanın bu cür qarşılıqlı əlaqəsi və bağlılığı dilin öyrənilməsində dilə psixoloji yanaşmanı mütləq edir.

Dil məsələlərinə psixoloji yanaşma XIX əsrdə Psixoloji dilçilik məktəbinin, XX əsrin ortalarında isə “Psixolinqvistika” adlı bir elmin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Psixoloji dilçilik məktəbinin nümayəndələri dil və təfəkkür əlaqələrini, əsasən, fəlsəfi aspektdən izah etmişdirlər. Psixolinqvistika isə bir elm kimi psixika və dil arasındakı əlaqə və asılılıqları, insan beyninin bir və ya bir neçə dili hansı şəkildə qəbul etməsini, ətraf aləmdəki məlumatları qəbul edib adlandırması və nitqə çevirməsi mexanizmini və s. bu kimi məsələləri araşdırıb öyrənir.

Azərbaycan dilçiliyində psixolinqvistika da dilçi alim Mayıl Əsgərovun irəli sürdüyü

“Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi” yeni baxış formalaşdırır. Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsinə görə, insan beyni ətraf aləmi dərk etmək üçün gerçəklik elementini beş əsas duyğu orqanı vasitəsilə qəbul etməklə, beyində onun intellekt obrazını yaradır, yaranan məhsulu yaddaşa ötürür. Sonra isə lazım gəldikdə bu intellekt obrazı və ya gerçəklik elementinin beyində əks olunan ekvivalenti xatırlanır və aktiv yaddaşa gətirilir. Bu dörd fazadan ibarət olan proses dərkətməni təşkil edir. Dərk olunan məlumat zamanla adlandırılaraq nitqə çevrilir. Mayıl Əsgərovun fikrincə, dil, yazılı materiallar istisna olmaqla, heç bir şəkildə dərkətmə prosesində iştirak etmir. Dil özü dərkətmə nəticəsində yaranır. Alim “Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi” əsərində yazır: “Doğrudan da, əgər dərkətmə və təfəkkürün vahidi söz və ya nitq olsaydı, o halda adı məlum olmayan əşya, varlıq və hadisələri dərk edə bilməzdik. Gözümüzlə gördüyümüz, əlimizlə toxunduğumuz, gözlərimizi yumarkən belə, dəqiq obrazını bütün təfərrüatları ilə xatırladığımız, amma adını bilmədiyimiz əşya və varlıqları dərk etdiyimizi inkar etməli olardıq. Bu da nə normal məntiqə, nə də elmə sığan bir məsələ deyil” [5, s.70]. Biz alimin fikri ilə razılaşırsınız və bu fikri qəbul edirik. Lakin bir məqamı da qeyd etmək lazımdır ki, insan beyni istənilən təmas nəticəsində əldə etdiyi məlumatın mahiyyətini tam dərk etməsə belə, şüuraltındakı hazır məlumat bazasının köməkliliyi ilə onu adlandırmağa çalışır. Sanki adlandırma zamanı beynin məlumatı tam dərk etmiş olur. Çünki dildə əksini tapan bütün sözlər tam dərk olunmuş məlumatların göstəricisi olaraq yaranmışdır. Düzdür, dərkətmə zamanı dil, nitq iştirak etmir. Lakin tam dərk olunmayan məlumat da dildə əksini tapmır. Çünki dərkətmə ilə hissetmə fərqli psixi proseslərdir. Adlandırma dərkətmənin sonuncu pilləsi, tam göstəricisidir. “Adlandırma dərkətmənin son pilləsidir”, – dedikdə o nəzərdə tutulur ki, adlandırılmayan məlumat tam dərk olunmayan məlumatdır. Məsələn, bəzən insan elə bir hiss

yaşayır ki, onu dilə gətirə bilmir. Bu vəziyyətdə o deyir: “Mən hissimi sözlə ifadə edə bilmirəm”. Çünki insan bunun kin, qəzəb, ikrah, yoxsa utancaqlıqdan irəli gələn kompleks bir hiss olduğunu anlamır, dərk etmədiyi hissi də sözlə ifadə edə bilmir. Düzdür, alimin qeyd etdiyi kimi, dili dərk etmənin vahidi adlandırmaq olmaz. Əgər belə hesab etsək, bu zaman dil yaranana qədər insanların ətraf aləmi dərk etməsi faktını inkar etmiş olarıq. Bu isə yanlışdır. Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olur ki, dil dərk etmənin əsas vahidi olmasa da, dərk etmənin inkişafının nəticəsidir və onu sürətləndirir. Belə ki, haqqında heç bir məlumata sahib olmadığımız bir varlığı sözlər vasitəsilə dərk etmək mümkündür. Varlığın sözlərlə təsviri onun beyində olan hazır məlumatlara əsasən təsəvvür olunub dərk edilməsinə şərait yaradır. Məhz bu fakt dilin dərk etmənin nəticəsi olduğunu təsdiq edir. Bu fikir Elnur Rüstəmovun “K.Yaspersin fəlsəfəsində ünsiyyət problemi” adlı dissertasiyasında da öz əksini tapmışdır. Müəllif Con Lokdan sitat verərək, fikrini əsaslandırır: “Ünsiyyət öz fikirlərini yada salmaq, onları ifadə etmək, öz ideyalarını göstərmək, onları digərlərinə nümayiş etdirmək funksiyasını yerinə yetirir. Lokk yazırdı: “Sözdən fikirlərimizi başqalarına çatdırmaq və onları beynimizdə möhkəmlətmək üçün istifadə olunur” [4, s.22].

Dil və nitqin yaranması, mənimsənilməsi kimi məsələlərin psixolinqvistika çərçivəsində öyrənilməsi dilçilik elmi üçün böyük töhfədir. Lakin dil və nitqin yaranması, mənimsənilməsi məsələsi yalnız ixtisas gərəyi insanlar üçün maraqlıdır. Bir tibb işçisi, mühəndis, memar, dizayner, satış mütəxəssisi, iqtisadiyyatçı, sosial işçi, bankir, psixoloq və ya bir ailə başçısı, bir valideyn üçün dilin necə yaranması maraqlı deyil. Lakin onların hər biri dildən istifadə edir. Onları maraqlandıran əsas məsələ sağlam ünsiyyət qurmaq, qarşı tərəfi düzgün anlamaq və öz fikirlərini düzgün ifadə edə bilməkdir. Göründüyü kimi, insanların dildən istifadəsi dilin mahiyyəti ilə üst-üstə düşür. Dilin istifadə məqsədini göz

önündə tutaraq ondan düzgün şəkildə istifadəni təmin etmək üçün dilə psixoloji yanaşmaq bizim əsas niyyətimizdir. Psixolinqvistika ilə məşğul olan alimlər dilin necə yaranmasını izah etmək üçün psixoloji yanaşmadan istifadə etmişlərsə, biz də dilin mahiyyətini anlamaq və ünsiyyəti daha üst səviyyəyə qaldırmaq üçün dilə psixoloji yanaşmanı təşkil etmişik.

Dilə psixoloji yanaşma dedikdə, bir insanın danışarkən həm öz, həm də qarşı tərəfin psixi vəziyyətinə uyğun olaraq nitqini müəyyənləşdirməsi nəzərdə tutulur. Bu prosesi iki istiqamətdə başa düşmək olur. Birincisi, nitqimiz bizim psixi vəziyyətimizi ortaya qoyur. İkincisi, nitqimiz dinləyicinin psixikasına təsir edir. Bir insan o zaman uğurlu nitqə nail olur ki, o, eyni anda nitq prosesində ifadə etdiyi sözlərin həm onu təmsil etdiyini anlayır, həm də qarşı tərəfə necə təsir etdiyini hesablaya bilir. Birinci istiqaməti izah etmək üçün belə bir müdrik kəlamı qeyd etmək yerinə düşür: “Danış, deyim sən kimsən!” Biz danışanda işlətdiyimiz sözlər bilavasitə bizim psixikamızı: bilik səviyyəimizi, ədalətlik prinsipimizi, məsələlərə yanaşma tərzimizi, dünyaya baxış bucağımızı və s. ortaya qoyur. Bir növ, dil bizi qarşı tərəfə tanıdır, güvənilir, sağlam əlaqə və münasibətlər qurmağımıza səbəb olur. Sağlam və güvənilir münasibət qurmaq isə insanların etməli olduğu birinci və ən mühüm vəzifədir. Belə ki, müasir dövrdə yaşamaq istəyən hər bir kəs işləməlidir. İş dedikdə isə istənilən işin təməlində bir növ satış dayanır: ya mal, ya da xidmət satılır. Satışın uğurlu olması üçün də özünü, malını və ya xidmətini yaxşı tanımaq tələb olunur. Yaxşı tanımaq isə yaxşı ünsiyyəti, güvən doğura biləcək nitqi tələb edir.

İkinci istiqamət isə yuxarıda qeyd olunduğu kimi, danışanın nitqinin dinləyicinin psixikasına təsiri məsələsidir. Əslində, sözlərin böyük enerjiyə sahib olduğu və insanların əhvalına ciddi təsir edə bildiyi bir reallıqdır. Lakin bunu əski inanclardakı kimi kortəbii qəbul etmək lazım deyil. Belə ki, sözlər müəyyən səslərdən ibarət olub, müəyyən bir fikir axınını reallaşdırmaq üçün vasitədir və bir söz bütün hallarda eyni enerjiyə sahib ola bil-

məz. Deməli, söz fikir axınına reallaşdırır. Fikir axını isə müəyyən bir enerjiyə sahibdir. Bu enerjinin müsbət və mənfiyyət dərəcələri o anki vəziyyətdən, sözü deyən şəxsin və sözü eşidən şəxsin əhvalından aslıdır. Bir sözlə, işlətdiyimiz ifadələrin təsirlilik dərəcəsi bizim hiss və duğularımızdan, sözü deyərkən təfəkkürümüzdə canlanan fikir və təsəvvürlərdən, qarşıdakı insanın duyğu durumundan və bizə verdiyi dəyərdən aslıdır. Çünki sözlər yalnız fikir və düşüncələrimizi deyil, həm də münasibətimizi, hiss və duğularımızı ifadə edə bilər. Əslində, hiss və duğularımızın ifadə vasitəsi bədən dilidir. Lakin emosiyalarımızın bizdə yaratdığı enerji danışarkən hansı sözləri seçəcəyimizə mütləq təsir edir. Sözlərin arxasında yatan enerji yükünü ətraflı izah etmək üçün dildən bir neçə nümunə çəkək. Məsələn, sabitləşmiş Azərbaycan dili lüğətinə nəzər yetirdikdə, “alqış” və “qarğış” başlıqları altında çoxlu ifadənin toplandığını görmək olur. Bu ifadələrin belə çoxluq təşkil etməsinin səbəbi lap qədim dövrlərə dayanır. Belə ki, insanlar sözün sehirli gücünə inanır və alqış və qarğışların insan həyatına ciddi təsir edə biləcəyi inancı ilə yaşayırdılar. Elə “alqış” və “qarğış” sözlərinin etimologiyasına nəzər yetirməklə fikrimizi əsaslandırma bilirik. “Bu sözlərdəki “al” və “qar” (qara) hissələri, əslində rəngləri ifadə edir. “Al” uğurun, “qara” uğursuzluğun rəmzidir, “qış” hissəciyi isə qışqırmaq feili ilə eyni mənədadır. Yəni “uğur diləmək” və “uğursuzluq diləmək” mənalarına gəlir” [7]. Bu kimi nümunələrin sayını artırmaq olar. Dildə bu fikri təsdiqləyən çoxlu sayda nümunələr vardır. Bu nümunələr göstərir ki, hələ tarixən insanlar sözün təsir gücünü təcrübə etmiş və bunu inanc olaraq həyatlarının bir parçasına çevirmişlər.

Yuxarıda izah olunan məsələlər “dilə psixoloji yanaşma” müstəvisində dilin ünsiyyət səviyyəsinə xidmət edir. Lakin dilə psixoloji yanaşmanın nəzəri əsasları bununla bitmir. Yuxarıda dilə psixoloji yanaşmanın iki istiqaməti göstərilmişdir. Birinci istiqamətə görə, dil danışanın psixikasını əks etdirir. Belə ki, qeyd olunduğu kimi, dil kollektiv təfəkkürün məhsuludur. Deməli, hər bir dil mənsub olduğu xalqın təfəkkür səviyyəsinə uyğun olmalıdır. Müasir

dilçiliyin, demək olar ki, bütün istiqamətlərinin banisi hesab olunan Vilhelm fon Humboldtun dediyi kimi, “Dil xalq ruhunun xarici təzahürüdür; Xalqın dili onun ruhudur və xalqın ruhu onun dilidir” [2, s.28]. Bu onu deməyə əsas verir ki, istənilən dilin quruluşu, daxili mexanizmi, tipologiyası o dilə sahib xalqın təfəkkürü ilə birbaşa bağlıdır.

“Psixolinqvistika psixi funksiyaların insanların nitq fəaliyyətində və nitq davranışında ifadə vasitələrini (verbal və qeyri-verbal) nəzərə almağa çalışır” [6, s.15]. Yəni psixolinqvistika psixikanın nitqlə olan əlaqəsini öyrənir. Bizim fikrimizcə, psixika nitqlə yanaşı, dilin əsas sütununun, onun quruluşunun formalaşmasında da əhəmiyyətə malikdir. Dillərin tipoloji xüsusiyyətlərinin, onların ayrı-ayrı vahidlərinin, qrammatik kateqoriyalarının, leksik və semantik tərkibinin tədqiqi mənsub olduqları xalqın psixologiyası haqqında real və dəqiq məlumatlar verə bilər. Ümumilikdə, dilin fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik səviyyələri təkcə təsadüfi formalaşan mexanizm hesab olunmamalıdır. Onların tədqiqi zamanı xalqların təfəkkür səviyyələri, adət-ənənələri və daha bir çox xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Məhz bu kimi məsələlər psixoloji dilçiliyin əsas predmetini təşkil edir.

Nəzərdə tutulan əlaqələri müəyyənləşdirmək üçün dilçiliyin müəyyən sahələrinin tədqiqatına cəlb olunması məqsədəuyğun hesab olunur. Məsələn, cins kateqoriyasını bu və ya başqa səviyyədə, demək olar ki, dünyanın bütün dillərində görmək olur. Lakin bəzi dillərdə yalnız leksik səviyyədə olduğu halda, bəzilərdə qrammatik funksiya daşıyır. Amma cins kateqoriyası yalnız qrammatik kateqoriya olmayıb, həm də semantik funksiyaya malikdir. Bu kateqoriyanın mövcud olduğu dillərdə cümlə qurularkən uzlaşma yalnız qrammatik tələbə görə deyil, həm də semantik mənaya görə müəyyən olunur. Nəzərə alsaq ki, cins anlayışı canlılara məxsusdur və bioloji faktdır. Deməli, onun dildə mövcudluğu müəyyən qədər xalqların təfəkkürü ilə bağlıdır. Çünki cins kateqoriyası mövcud olduğu dillərdə yalnız

formaya deyil, həm də məzmunə xidmət edir. Dilin məzmun, məna, semantik tərəfi isə xalq təfəkküründən irəli gələn bir məsələdir.

Başqa bir nümunə kimi dilin funksional üslubları göstərilə bilər. Azərbaycan dilçiliyində üslubiyyatın ilk tədqiqatçılarından olan Ə.Dəmirçizadə yazır: “Dil üslub qatlarından ibarətdir, bu qatlar isə təfəkkür tərzinə görə fərqlənən yaranmış qatlardır” [2, s.31]. Yəni dilin funksional üslubları ümumxalqın təfəkkür tərzinə görə formalaşmışdır. Bizim gəldiyimiz qənaətə görə, dilin funksional üslubları insan temperament tipləri ilə əlaqədardır. Belə ki, bədii üslubun formalaşması melanxolik, elmi üslubun formalaşması fleqmatik, publisistik üslubun formalaşması sanqvinik, məişət üslubun formalaşması isə xolerik tipə əsaslanır. Təbii ki, bu hökm nisbidir. Psixoloqların da qeyd etdiyi kimi, “...temperamentin təmiz bir tipinə malik adam tapmaq çətindir. Hər bir adamda bu tiplərin hamısının əlamətlərinə rast gəlmək mümkündür. Lakin bunlardan birinin əlamətləri üstünlük təşkil etdikdə adamı

həmin tipə aid edirlər” [6, s.153]. Yəni dilin funksional üslublarının hər birindən istənilən temperament tipinə malik insan istifadə edə bilər. Bizim niyyətimiz funksional üslubların işlənmə şəraitləri arasına sərhəd qoymaq deyil. Demək istədiyimiz ondan ibarətdir ki, dil üslublarının formalaşması üçün lazım olan psixi hal və proseslərin kompleks halda təzahürü müvafiq temperament tiplərini şərtləndirir. Bu da onu deməyimizə əsas verir ki, dilin ifadə üslubları insan temperament tipləri ilə birbaşa bağlıdır. Xalqların həyat şəraiti və bu şəraitin formalaşdırdığı davranış normaları onların dilində birbaşa təzahür edir. Davranışın psixoloji akt olduğunu nəzərə almaqla dillərdəki xüsusiyyətlərin xalq təfəkkürü ilə əlaqəli olduğunu deyə bilərik.

Təbii ki, bu faktlar, əsasən, müşahidələrə dayanan nəticələrdən ibarətdir. Dil qatlarının bu aspektdən tədqiqi məhz dilə psixoloji yanaşmanın mövzudur. Psixoloji dilçilik dillə bağlı bəzi məsələlərin tədqiqində mövcud suallara psixologiya müstəvisində uyğun cavab tapmaq şansı verir.

Nəticə / Conclusion

Bu məqalədə yazılan və ifadə edilən bütün fikirlər müəyyən nəticələrə dayanır. Belə ki, elmin əsas məqsədi konkret obyekt ətrafında cərəyan edən məsələləri araşdırmaq, onu hərtərəfli öyrənməkdir. Mövcud olan obyekt və məfhumların çeşidliliyi elmin müxtəlif növlərinin yaranmasına gətirib çıxarır. Dilçilik də konkret elm olub, dil və nitqi hərtərəfli araşdırıb öyrənir. Bu araşdırma prosesində dil və nitq problemlərinin daha geniş aspektdə öyrənilməsi məqsədlə zaman-zaman dilçiliyin yeni bölmələri yaranmışdır.

Dil mədəniyyəti nəzakətli ünsiyyət, xoş rəftar, mehribanlıq, qarşılıqlı anlama ilə bağlıdır. Yəni dil mədəniyyəti məhz dilin psixologiyası ilə bağlıdır. Dil mədəniyyəti keçmişin canlı şahidi, müasir mədəniyyətin fəal iştirakçısıdır və bilavasitə xalqın psixi vəziyyətini, düşüncə səviyyəsini əks etdirir. Dili nitqdə düzgün canlandırmaq onun əsl mahiyyətini reallaşdırır. Bu səbəbdən dilin psixoloji

aspektdən tədqiqi və öyrənilməsi məqsədəuyğun hesab olunur. Tədqiqatın əsas nəticəsi ondan ibarətdir ki, dil təfəkkürün məhsuludur və anlaşılmaq üçün yaradılmışdır. Bu səbəbdən də dil ünsiyyətə xidmət etmək üçün öyrənilməlidir. Bu istiqamət isə tədqiqatçılardan dili tədqiq edərkən onun mənsub olduğu xalqın təfəkkür səviyyəsini əsas obyekt kimi götürmələrini tələb edir. Düzdür, bugünə qədər dilçilik sahəsində görülən işlər, əsasən, dilinlərin tarixi, dillərin tipologiyası, onların daxili strukturu, etimologiyası və sairənin tədqiqindən ibarətdir. Lakin tədqiqatımızdan belə nəticə çıxartmaq olur ki, bütün bu görülən işlər bugün üçün əsas hesab etdiyimiz psixoloji dilçiliyə xidmət edir. Əgər bu məsələlər tədqiq olunmasa idi, dillərarası müxtəliflik və universalilərlə xalqlararası müxtəliflik və universalıq, dillərin daxili quruluşları ilə xalqların daxili nizamları, dillərin xarakteristikası ilə xalqların xarakteri

müqayisə edilərək araşdırıla bilməzdi. Buna görə də bütün mövcud tədqiqatlar əsas götürülərək dillərin psixoloji müstəvidə tədqiqi bugün üçün dilçiliyin ən aktual problemi olmalıdır.

Ədəbiyyat / References

1. Afad Qurbanov. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. I cild (2 cilddə). Bakı, 2019.
2. Ağamusa Axundov. Ümumi dilçilik. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, 280 səh.
3. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyatı. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, 272 s.
4. Elnur Rüstəmovun “K. Yaspersin Fəlsəfəsində Ünsiyyət Problemi” dissertasiyası.
5. Mayıl Əsgərov. Linqvo-psixoloji vahdət nəzəriyyəsi. Bakı: Elm və təhsil, 2015.
6. S.İ. Seyidov və M.Ə. Həmzəyev. Ümumi psixologiya. Bakı – YYSQ - 2014
7. <https://sesqazeti.az/news/mia/655173.html>

Сущность психологического подхода к языку и его роль в речи

Мансура Ахмедова

Университет Хазар. Азербайджан.

E-mail: measure.ahmad@mail.ru

Резюме. В этой статье к языку подходят с вопросом «почему?», а не с вопросом «как?» Изучается и объясняется сущность языка, его роль в речевой деятельности. В исследовании была изучена и объяснена на примерах сущность языка, как он формируется и причины возникновения языка. Затем в статье рассматривается психологический подход к языку и психология языка. Исходя из того, что язык служит общению, разъясняется сущность общения и изучается психология языка с целью вывести его на более высокий уровень. При использовании языка, то есть при говорении, проявляются два направления психологического подхода к языку для лучшего достижения цели. В первом направлении речь отражает психическое состояние говорящего, а во втором – речь влияет на психическое состояние слушающего. Эти два направления подробно объясняются на примерах и показывается их важность. С другой стороны, исследована роль психики человека в типологическом и функциональном формировании языков и в какие моменты эта роль в основном проявляется. В рамках этих вопросов на примерах разъяснялись такие проблемы, как слово и значение, имя и наименование, факт языка и факт речи.

Ключевые слова: язык, речь, коммуникация, психолингвистика, психологический подход, философия языка

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
M. FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

FİLOLOGİYA

MƏSƏLƏLƏRİ

№ 12

Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyatda alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13). Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №322

«Elm və Təhsil»
Bakı – 2022

MƏNSURƏ ƏHMƏDOVA

Xəzər Universiteti

Təbiət elmləri, Sənət və Texnologiya yüksək təhsil fakültəsinin magistr

Ünvan: Nizami r. Məhsəti k. 41

E-mail: mensure.ahmad@mail.ru

Əlaqə telefonu: 050 683 72 61

**DİLƏ PSIXOLOJİ YANAŞMADA SEMANTİK
VASİTƏ KİMİ RƏNG ADLARI.
XÜLASƏ**

Məqalədə dil müasir dilçilikdəki yerinə əsasən, işarələr sistemi kimi təsvir olunmuşdur. Onun nitqdə rolu, leksik və semantik qatları arasındakı əlaqə və asılılıqlar öz izahını tapmışdır. Dilə Psixoloji Yanaşmanın mahiyyətini izah etmək üçün Psixolonqvistika elminin təsviri verilmiş, onun predmeti göstərilmişdir. Dilə Psixoloji Yanaşmanın Psixolonqvistikadan fərqli tərəfləri vurğulanmışdır. Bu istiqamətin əhəmiyyətini göstərmək üçün dil vahidlərinin semantik və leksik qatlarının tədqiqinin vacibliyi qeyd olunmuşdur. Dilin semantik qatının leksik qatına nisbətən genişliyi və bu genişliyin səbəbi izah olunmuşdur. Dil vahidlərinə nümunə kimi rəng adlarından istifadə olunmuşdur. Belə ki, rəng adları ən zəngin semantikaya malik olan dil vahidlərindəndir. Onlar həm də geniş konnotasiyaya malikdir. Çünki adları dil vahidi olsa da, mahiyyətləri vacib psixoloji əhəmiyyətə malikdir. Seçilmiş sözlərin semantik vasitə kimi ifadə etdiyi mənalara nümunələrlə izah olunmuşdur. Onların dilə psixoloji yanaşmadakı rolu göstərilmişdir. Sözlərin nitq zamanı düzgün semantik səviyyədə işlədilməsinin ünsiyyətdəki vacibliyi ifadə olunmuşdur. Ünsiyyətin tək-cə dildən ibarət olmadığı və geniş semantikaya malik olduğu təsvir metodu ilə izah olunmuşdur. Nəticə olaraq, bu qənaətə gəlinmişdir ki, Dilə Psixoloji Yanaşmada dil vahidlərinin semantikasının və konnotasiyasının tədqiqi həm fərdi, həm də kollektiv kommunikasiyanın inkişafı baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Açar sözlər: psixoloji yanaşma, dilin leksik qatı, dilin semantik qatı, rəng adları

Dil işarələr sistemidir və hər bir işarə bir mənanı ifadə edir. Lakin bir işarə bəzən bir neçə mənanı özündə birləşdirə bilər. Dil, demək olar ki, adlanmadan ibarətdir: əşyaları, hadisələri, məkanları, mücərrəd məfhumları, hərəkətləri, əlamətləri, sayları və s. adlandırmaq dilin leksik səviyyəsini təşkil edir. Bu adların ifadə etdiyi mənalara isə dilin semantik səviyyəsini əhatə edir. Dilin semantik qatı leksik qatına nisbətən daha geniş əhatə dairəsinə malikdir. Çünki bir leksik vahid

bir neçə mənanı canlandırma bilər. Buna səbəb insanların təbiətlə qurduğu ünsiyyətdir. Bu nə deməkdir? Təbiəti anlamağa çalışmaq, onu adlandırmaq, kəşf etmək, ondan istifadə etmək və qorumaq “insanın təbiətlə qurduğu ünsiyyət”dir. Təbiət insan üçün “ana”, “yurd”, “vətən”, “ev” anlayışlarını ifadə edir. Onunla uyğun dil tapmaq, sağlam ünsiyyətə girmək o evdə hüzurlü yaşaya bilmək deməkdir. Bu uyğun dili tapmaq üçün insanlar məqsədli olmasa da, tələbatdan irəli gələrək təbiətin hər üzünü mənalandırmağa, izah etməyə çalışmışlar. Bu mənalandırma və izah etmə məsələsi də birbaşa baş verməyib. Burada insanların ruh halı, təbiətlə qurduğu ünsiyyətin səviyyəsi, onlarda formalaşan inanclar, əvvəlcədən qarşılaşdıqları təsadüfi hallar və s. mühüm rol oynayır. Çünki insan şüurludur və hər gördüyündə bir məntiqi izah, bir mənalandırma axtarır. İnsan təfəkkürü inkişaf etdikcə dünyanı daha çox kəşf edir, dünya haqqında məlumatı artıqca dili zənginləşir və bu ardıcılıq qarşılıqlı şəkildə insan inkişaf etdiyi müddətcə davam edir. Dilin inkişafı və formalaşması da bilavasitə insan təfəkkürü ilə düz mütənəsbdir. Dil xalqın, nitq isə fərdin imicidir. Bir xalqın təkcə dilini, onun leksik və semantik qatını araşdırmaqla onun haqqında bir çox məlumatı vermək mümkündür. Pifaqorun bu mənada çox gözəl bir fikri vardır: “Bir xalqın xarakterini bilmək istəyirsənsə, əvvəlcə onun dilini öyrən” (1). Dil ilə təfəkkürün bu cür qarşılıqlı əlaqəsi dilin psixoloji müstəvidə öyrənilməsini, dilə psixoloji yanaşmanı mütləq edir. Dilin psixoloji aspektdən tədqiq olunması psixoloji dilçiliyin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. XX əsrin 50-ci illərində yaranmış Psixolinqvistikada dili psixoloji fakt kimi qəbul edib, nitqin yaranması və qavranılması mərhələlərini öyrənən dilçilik sahəsidir. Dilə Psixoloji Yanaşma istiqaməti isə nitqin yaranma və mənimsənilmə yollarının necəliyindən daha çox dilin psixoloji fakt kimi əhəmiyyəti ilə maraqlanır. Yəni dil danışanın təfəkkürünün təzahürüdür və nitq zamanı reallaşaraq dinləyənin düşüncələrinə, psixikasına bilavasitə, ya da bilavasitə təsir edir. Bunun üçün də bütün dil vahidləri təkcə leksik baxımdan deyil, həm də semantik baxımdan dərinlən tədqiq olunmalıdır.

Fikrimizi daha rahat əsaslandırmaq üçün dilin leksik vahidləri kimi daha zəngin semantikaya malik olan rəng adlarını semantik aspektdə təhlil edəcəyik.

Bütün dövrlərdə insanlar təbiətlə qurduğu ünsiyyəti hər nə qədər inkişaf elətdirsələr də, rənglər və onların yaydığı enerjini tam mənası ilə izah edə bilməmişlər. Buna görə də rəngləri hər xalq öz inanc və bilik səviyyəsinə görə mənalandırır. Qədim dövrlərdə bu mənalandırma sadəcə rənglərin təbiətdəki təzahürlərinə, insanlarda yaratdığı təəssürata dayanırdı. Lakin müasir dövrdə elmi araşdırmalar, doğrudan da, rənglərin insanın ruh halını dəyişə bildiyi sübut olunub. Bu bilgi artıq həyat təcrübəsi olmaqdan çıxıb, elmi sübuta dayanır.

Rənglərin sahib olduğu enerji onları ifadə edən səs yığımı – sözlərlə ifadə oluna bilir. Çünki rəngi ifadə edən adı söylədiyimiz zaman arxada böyük məna yükü və enerji dayanır. Bu enerji sözlər vasitəsilə qarşı tərəfə ötürülür. Bu sözlərin sahib olduğu enerjinin müsbət yoxsa mənfi olduğunu isə insanların onlara yüklədiyi məna yükü tənzimləyir və bu nitq zamanı ortaya çıxır. Rəngləri, təbiətdəki təzahürünü və ifadə etdiyi mənaları aşağıdakı nümunələrdə daha aydın görmək olar.

Ağ rəng işığın rəngidir. Sonradan yaranan mənalara əsasən isə ağ rəng “paklıq”, “safıq”, “ümid”, “yaxşılıq”, “xoşbəxtlik”, “həyat”, “sevinc”, “sülh” və “aliliyi” ifadə edir. Bütün bu məna yüklərinin yaranmasına səbəb bu rəngin günəşin və işığın rəngi olması ilə əlaqədardır. Təbiətdə işıq ağ rəngdədir, günəş özü də ağ rəngdədir. Lakin bizə çatan şüalarını biz fərqli görürük. Göyqurşağının yeddi əsas rəngin hər birini təzahür edə bilməsi faktı da bunu sübut edir. Günəşdən gələn ağ işıq havada olan su damcılarında təbiətin rənglərini rahatlıqda əks etdirə bilir. Musa Adilov “Qanadlı sözlər” kitabında rənglərin ilk başlarda “böyük”, “müqəddəs” mənalarına gəldiklərini belə ifadə edir: “Daha qədimlərdə bütün rəng adları əvvəl bu mənalarda işlədilmişdir. Ağ sözündəki bu mənanı Ağyazı, Ağ qaya, Ağ çeşmə, Ağ çöl, Ağ div, Ağ keşiş, Ağa və s. kimi vahidlərin tərkibində görmək mümkündür. Eyni məna “ağ-boz at” tərkibində müşahidə edilir. Qədimdə eynimənalı sözlərin bir tərkibdə birləşməsi ən çox təsadüf olunan dil hadisələrindəndir. Yuxarıdakı birləşmədə olan “boz” sözü də elə “böyük” deməkdir (müqayisə et: Ala-bula boz keçi; “Dədə Qorqud”da: boz oğlan və s.)”. (2; 17)

Qara rəng isə “zülmət” və “qaranlıq”ın rəngidir. Buna görə də ilkin dövrlərdə insanlar bu rəngdə “qorxu”, “ölüm”, “təlaş”, “şər”, “zərər”, “kədər”, “günah”, “yalan”, “cinayət” kimi bir çox neqativ yüklü mənaları görüblər. Çünki qaranlıq insanda qorxu hissi yaradır. Hələ təbiətin dilini bilməyən ilkin insanlar gecələr qaranlıqda daha çox təhlükə, təlaş və ölümle qarşılaşırdılar. Ona görə də qara rəngə daha çox neqativ mənalar yüklənib. Qara rəng, ümumiyyətlə, sirli və müəmmalı rəngdir. İçində nələrin olduğunu yəqin etmək çətin olur. Ağ rəng ətrafda olan bütün enerjiləri dəf etdiyi halda, qara rəng bütün enerjiləri özünə cəlb edir. Bu prosesi əyani şəkildə də görmək olur. Belə ki, ağ rəngə istənilən rəng qatdıqda ağ rəng həmin rəngə çevrilir. Çünki ağ rəngin heç bir sirli tərəfi yoxdur. Buna görə də dildə “ağ yalan” yəni şübhəsiz, açıq-aşkar yalan, “üzə ağ olmaq” yəni aradakı bütün pərdələri götürmək, açıq danışmaq kimi ifadələr işlənir. Lakin qara rəngə hansı rəng qatılrsa da, elə qara olaraq qalır. Buna görə də bu iki rəng ana rəng hesab olunur və dildə sadəcə rəng adları ifadə etsələr də, nitqdə, düşüncədə, təfəkkürdə əkslik, antonimlik ifadə edirlər. Bunu atalar sözləri,

alqışlar və qarğışlarda, bədii üslub nüminələrində çox görmək olur. Məsələn, “qara gün qaraldar, ağ gün isə ağardar”, “qara qızın bəxti olsaydı, anadan ağ doğulardı” kimi atalar sözləri, “üzü ağ olasan”, “bəxtin ağ olsun”, “ömrünə qara yaxılsın”, “yerin qara torpaq olsun” kimi alqış və qarğışlarda bu iki rəngin antonimlik ifadə etdiyini görmək olur. “Ağ” və “qara” rənglərin antonimlik kəsb etməsi bu gün də davam edən irqçilik anlayışının da təməlini təşkil edir. Ağ dərililərin üstün irq hesab olunması və həmişə qara dərililərdən üstün tutulması məsələsi bu rənglərin bir-birinə əks mövqedə tutulması ilə mütənasibdir. Eyni zamanda, “Ağ liman” (Anar), “Ağ diş” (Cek London), “Ağ gəmi” (Ç. Aytmatov), “Bəyaz gecələr” (F.M.Dostoyevski) kimi ədəbiyyat nümunələrində ağ rəng “ümidi”, “xəyalları”, “məsumluğu” ifadə edir.

Qırmızı “istilik”, “enerji” rəngidir, çünki yeni doğan günəş məhz bu rəngdə olur. Qırmızı qanın rəngidir. Qan və qanın arxasında yatan mənalar qanın rəngi olan qırmızının da mənalarında ziddiyyətli məqamları ortaya çıxarır. Qırmızı bir tərəfdən “həyatın mənbəyini”, “canlılığı”, digər tərəfdən “ölümü”, “müharibəni”, “qəzəbi”, “ehtirası” ifadə edə bilir. Qan yaşamaq üçün çox vacib funksiyaları yerinə yetirir. Qanın mütəmadi hərəkəti insan orqanizmini həyatda tutur, elə buna görə də qırmızı “həyat rəngi”dir. Məsələn, sağlam canlı uşaqları təsvir edərkən “yanağından qam damır”, və ya gənc və gözəl qızı təsvir edərkən “yanaqları payız alması kimi qırmızıdır” ifadələrində qırmızı rəng “sağlamlığı”, “paklığı”, “gözəlliyi” ifadə edir. Lakin “qırmızı üz”, “qırmızı insan”, “qırmızı xasiyyət” ifadələrindəki qırmızı sözü məcazlaşmış və “sərt”, “tünd” mənalarında işlənməklə mənfi mənə yükü daşıyır. Dilimizdə işlənən “qırmızı xətt”, “qırmızı xətti keçmək” ifadələrindəki qırmızı rəngi xəbərdarlıqla əlaqədardır. “Hamının qəbul etdiyi qaydanı, qoyulmuş ümumi qadağanı pozmaq deməkdir (3; 211). Həyəcan düymələrində, işıqforda, bütün xəbərdarlıq vasitələrində məhz bu rəngdən istifadə olunması qırmızının insan psixikasına təsir dərəcəsinin digər rənglərdən daha kəskin olduğu reallığına dayanır. Başqa tərəfdən baxdıqda tarixən azadlıq, inqilab qan tökərək, şəhid verərək olduğu üçün qırmızı rəng həm də “iniqlab” rəngidir və arxasında “azadlıq”, “müstəqilik” ruhu yatır. Qırmızı rəng “parlaqlıq” yayır, insanda əyləncə ruhu yaradır və diqqətçəkən rəngdir. Yəni həm də “müasirliyi” ifadə edir. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının Dövlət Bayrağındakı qırmızı rəng müstəqillik və müasirlik mənalarını simvolizə edir. Bəzi mədəniyyətlərdə qırmızı kişi xoşbəxtliyini, ağ isə qadın xoşbəxtliyini simvolizə edir. Səbəbi isə çox sadədir. Ağ rahatlıq, təmizlik, sakitlik yayır və qadın psixologiyasına çox yaxındır. Qırmızı isə coşğu, hərəkətilik və enerji yayır ki, bu da kişi psixologiyasına uyğundur. Göründüyü kimi, qırmızı dildə sadəcə bir rəngin adını bildirir. Nitqdə isə bir çox mənəni ifadə edə bilir və bu, bilavasitə insan

təfəkkürünün məhsuludur. Eyni zamanda, yaşıl, sarı, göy, bənövşəyi, narıncı, qəhvəyi və s. – bütün bu rənglərin hər biri təbiətdə mövcuddur və hər birinin özünəməxsus enerjisi, ifadə etdiyi mənalar silsiləsi var.

Yuxarıda izahını verdiyimiz nümunələr ümumiləşdirilmiş standart rənglərdir. Təbiət sadəcə bu rənglərdən deyil, həm də onların saysız-hesabsız tonları və sintezlərindən ibarətdir. Bu tonlar və sintezlərin çoxluğu nəticəsində təbiət bu qədər gözəl və rəngarəng olur. O hər dəfə insanları füsunkarlığı, qeyri-adiliyi, fərqliliyi, özünəməxsusluğu ilə daha da təəccübləndirir. Xalq yazıçısı Rəsul Rzanın “Rənglər” silsiləsində rənglərin gizli mənaları haqqında dediyi sözləri fikrimizi təsdiqləyir. Silsilədə deyilir:

“Rənglər xatirələr oyadır,

Duyğular oyadır

Gördüyümüzdən artıq görmək istəməsək,

Hər rəng adicə boyadır (4; 21).

Təbiət təsvirlərin mənbəyidir, rənglər isə bu təsvirlər üçün vasitədir, yəni bir növ sosial dildəki sözləri əvəz edir. Nəticədə insan sözlərlə, təbiət isə rənglərlə danışır. Sosial dil nə qədər inkişaf etsə də, təsviretmə bacarığına görə təbiət dili ilə tam ayaqlaşma bilmir. Rəngləri sözlərlə, rəng tonlarını sözlərin ifadə etdiyi əlavə məna yükləri ilə əvəz etsək, sözlərlə rənglərin belə bir maraqlı müqayisəsini verə bilərik. Deyək ki, önümüzdə böyük bir təbiət mənzərəsi, qarşımızda isə iri bir tablo, boyalar və fırçalar kimi rəsm çəkmə avadanlıqları var. Bizdən bu avadanlıqlardan istifadə edərək bu təbiət mənzərəsinin rəsmini çəkmək tələb olunur. Biz əlimizin altında olan vasitələrdən istifadə edərək sadəcə standart rənglərdən istifadə edib cızma-qara bir rəsm də çəkə bilərik, rəng qovuşuqlarından, rəng tonlarından istifadə edib olduqca dolğun, gözəl bir rəsm də çəkə bilərik. Bu iki nümunədən hansı biri daha təsirli olub, təbiət haqqında daha dolğun məlumat verə bilər? Təbii ki, ikinci nümunə. Gördüyünüz kimi təbiətin sahib olduğu dil ilə insanın sahib olduğu dil, əslində, prinsip etibarilə yaxındır. Təbiətdəki rəngləri dildəki sözlərlə, rəng tonlarını mənalarla əvəz etsək, dili də yuxarıda qeyd olunan mənzərə ilə əvəz edə bilərik. Yəni bir insan sahib olduğu dildən, sözlərdən və sözlərin daşdığı əlavə məna yüklərindən yerli-yerində istifadə etsə, ikinci tabloda olduğu kimi dolğun və təsirli nitq sərgilləyə bilər.

Ümumilikdə, dil sadəcə olaraq sözlərdən, kəlmələrdən ibarətdir. Bu sözlər isə sadəcə olaraq müəyyən məfhumların adlarını bildirən işarələr sistemidir. Lakin bir məqam vardır ki, reallıq bu qədər məhdud deyil və o, dilə tam sığmır. Reallıq da, dil də təfəkkür məhsuludur və dil bu reallığı işarələyir. Dil təfəkkürlə ayaqlaşmaq üçün bəzən dildə bir söz bir neçə mənanı ifadə edə bilər. Bəxtiyar Vahabzadənin dediyi kimi, “Söz fikrin ifadə vasitəsi olduğu üçün onun da fikir

kimi, mənə dərinliyi, məzmun rəngarəngliyi hədudsuzdur. Söz, müxtəlif tərəflərdən müxtəlif rəngdə görünə bilər” (2; 3). Dil buna məcazlaşma yolu ilə nail olur. Bunun da ən bariz nümunələrini rəng adlarında görmək olur. Bu sözlər rəng adı bildirməkdən əlavə bir çox mənaları ifadə edə bilər. Tədqiqatımızda ana rənglərin ifadə etdiyi mənaları müqayisəli şəkildə izah etməklə belə qənaətə gəlinir ki, nitq zamanı sözlərin yerli-yerində və düzgün mənası ilə işlədilməsi istənilən nitqin uğurlu alınmasına şərait yaradır. Çünki dilin semantik qatı, əsasən, nitq zamanı ortaya çıxır. Eyni zamanda, dil vahidlərinin ifadə etdiyi mənalar tək-cə mənalandırmadan ibarət deyil, onlar birbaşa dinləyənin psixikasında yeni duyğu və düşüncələrin yaranmasına səbəb olur ki, bu hadisə də dilçilikdə konnotasiya adlanır. Deməli, nitq təfəkkür prosesi olduğu üçün həm nitq söyləyənin psixikasının təzahürüdür, həm də dinləyicinin psixoloji vəziyyətinə təsir edən vasitədir. Bu iki istiqamət istənilən ünsiyyət prosesi üçün ilkin şərtidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyeva N. (2018). “Məşhurların dil haqqında dedikləri” <https://aydinyol.aztc.gov.az/newsview/1206/--Meshhurlarin-dil-haqqinda-dedikleri>
2. M. İ. Adilov. Qanadlı sözlər Bakı, "Elm və təhsil", 2019, 456 səh
3. Q. Məhərrəmli, R. İsmayılov. “Məsəllər, Deyimlər. Etimoloji lüğət. Bakı, “Altun kitab” – 2019, 336 səh.
4. R. Rza. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. I cild. Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2005, 304 səh.

M. Ahmadova

COLOR NAMES AS SEMANTIC TOOLS IN A PSYCHOLOGICAL APPROACH TO LANGUAGE SUMMARY

In the article, language is described as a system of signs based on its place in modern linguistics. Its role in speech, the relationship and dependencies between lexical and semantic layers have been explained. In order to explain the essence of the Psychological Approach to language, a description of the science of Psycholinguistics is given, and its subject is shown. Different aspects of the Psychological Approach to Language from Psycholinguistics have been emphasized. In order to show the importance of this direction, the importance of studying the semantic and lexical layers of language units was mentioned. The

breadth of the semantic layer of the language compared to the lexical layer and the reason for this breadth have been explained. Color names were used as examples of language units. So, color names are among the language units with the richest semantics. They also have a wide connotation. Because even though their names are linguistic units, their essence has important psychological significance. The meanings expressed by the selected words as semantic means are explained with examples. Their role in the psychological approach to language is indicated. The importance of using words at the correct semantic level during speech in communication was expressed. It was explained by description method that communication does not consist only of language and has wide semantics. As a result, it was concluded that the study of the semantics and connotation of language units in the Psychological Approach to Language is very important in terms of the development of both individual and collective communication.

Keywords: psychological approach, lexical layer of the language, semantic layer of the language, color names

М. Ахмедова

НАЗВАНИЯ ЦВЕТА КАК СЕМАНТИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА В ПСИХОЛОГИЧЕСКОМ ПОДХОДЕ НА ЯЗЫК

РЕЗЮМЕ

В статье язык описывается как система знаков исходя из его места в современной лингвистике. Объяснена его роль в речи, взаимосвязь и зависимости между лексическим и семантическим пластами. Для объяснения сущности Психологического Подхода к языку дается описание науки Психолингвистика и показывается ее предмет. Были подчеркнуты различные аспекты психологического подхода к языку из психолингвистики. Для того, чтобы показать важность этого направления, было упомянуто о важности изучения семантического и лексического слоев языковых единиц. Объясняется широта семантического слоя языка по сравнению с лексическим и причина этой широты. Названия цветов использовались как примеры языковых единиц. Так, названия цветов относятся к языковым единицам с наиболее богатой семантикой. Они также имеют широкое коннотационное. Потому что хотя их названия и являются языковыми единицами, их сущность имеет важное психологическое значение. Значения, выраженные выделенными словами в качестве

семантических средств, поясняются примерами. Указана их роль в психологическом подходе к языку. Высказана важность использования слов на правильном смысловом уровне во время речи в общении. Методом описания объяснялось, что общение не состоит только из языка и имеет широкую семантику. В результате был сделан вывод, что изучение семантики и коннотации языковых единиц в психологическом подходе к языку очень важно с точки зрения развития как индивидуального, так и коллективного общения.

Ключевые слова: психологический подход, лексический пласт языка, семантический пласт языка, названия цветов

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 28.10.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 03.11.2022

**Rəyçi: f.ü.f.d. dos. Sevinc Ağayeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF AZERBAIJAN

ISSN 2663-4368 (Print)

ISSN (Online)

FİLOLOGİYA VƏ
SƏNƏTŞÜNASLIQ

2023, №1

PHILOLOGY AND ART STUDIES

Neyroloji Fakt kimi Dil və Onun Beyinlə Əlaqəsi

Mənsurə Əhmədova

Xəzər Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: measure.ahmad@mail.ru

Annotasiya. Tədqiqatımızın əsas məqsədi neyroloji fakt kimi dil və onun beyinlə əlaqəsini bu sahədə aparılmış araşdırmalar işığında izah etməkdir. Bizim tədqiqatımız, əsasən, mövcud təcrübələrin nəzəri əsaslarının təhlilindən ibarətdir. Məhz bu sahəyə aid empirik tədqiqatlar nəzəri baxımdan araşdırılmış və öyrənilmişdir. Yəni neyrolinqvistika çərçivəsində öyrənilən məsələlərə həsr olunmuş eksperimentlər araşdırılmış və tədqiqatımızda məhz bu təcrübələrin nəticələrinin əks olunduğu elmi məqalələrdən istifadə olunmuşdur.

Neyrolinqvistikanın araşdırdığı mövzular iki istiqamətə ayrılır: 1) Nitq qüsurları və onların neyroloji səbəbləri, 2) Dil mənimsəmə, bilinqvizm və multilingvizm. Azərbaycan dilçiliyində neyroloji problemlər və onların yaratdığı nitq qüsurlarını dilçi alim Gülmirə Sədiyeva empirik üsullarla tədqiq etmiş və onun linqvistik əsaslarını nəzəri olaraq işləmişdir. Bu məqalədə isə hər iki istiqamətə həsr olunmuş empirik tədqiqatlar araşdırılmış, onların nəticələri əsasında nəzəri tədqiqat aparılmışdır. Eyni zamanda dil mərkəzlərinin lokallaşması və onların fəaliyyət mexanizmi, dil mənimsəmə prosesinin strukturu, eyni zamanda, ikidillilik və çoxdilliliyin insana qazandırdığı əlavə üstünlüklər müəyyən qədər tədqiqata cəlb olunmuşdur. Ümumilikdə, elmi məqaləmiz nəzəri tədqiqata dayanır.

Açar sözlər: dil, neyrolinqvistika, lokallaşma, koqnitiv bacarıqlar, nitq pozğunluğu

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 10.04.2023; qəbul edilib – 20.04.2023

Language as a Neurological Fact and Its Relationship to the Brain

Mansura Ahmadova

Khazar University. Azerbaijan.

E-mail: measure.ahmad@mail.ru

Abstract. The main goal of our research is to explain the connection between language and the brain in the light of research conducted in this field. Our research mainly consists of analyzing the theoretical foundations of existing practices. Empirical studies related to this field have been investigated and studied from a theoretical point of view. In other words, the experiments dedicated to the issues studied within the framework of neurolinguistics were investigated, and scientific articles reflecting the results of these experiments were used in our research.

The topics investigated by neurolinguistics are divided into two directions: 1) Speech disorders and their neurological causes, 2) Language acquisition, bilingualism and multilingualism. Linguist Gulmira Sadiyeva studied neurological problems in Azerbaijani linguistics and the speech defects caused by them using empirical methods and theoretically worked out its linguistic foundations. In this article, empirical studies devoted to both directions were examined, and theoretical research was conducted based on their results. In our research, the localization of language centers and their mechanism of action, the structure of the language acquisition process, and at the same time, the additional advantages that bilingualism and

multilingualism bring to a person have been involved in the study to some extent. Overall, this article focuses on theoretical research.

Keywords: language, neurolinguistics, localization, cognitive skills, speech disorder

Article history: received – 10.04.2023; accepted – 20.04.2023

Giriş / Introduction

Bildiyiniz kimi, dil insanların informasiya mübadiləsi ehtiyacını ödəmək üçün yaranmağa başlamış, psixoloji, neyroloji və fizioloji olaraq formalaşmış və sosioloji olaraq inkişaf etmişdir. Dil və onun formalaşması psixoloji fakt hesab olunsa da, nitq neyroloji prosesdir. Dilin formalaşması, adlandırılması, modeləşdirilməsi və proqramlaşdırılması psixoloji proses olsa da, onun mənimsənilməsi və beyində konkret dil mərkəzlərinin icrası ilə nitq çevrilməsi neyroloji prosesdir. Deməli, dil həm psixoloji, həm də neyroloji faktdır. Neyroloji fakt kimi dil neyrolinqvistika elmi çərçivəsində öyrənilir. Neyrolinqvistika dilçilik və nevrologiyanın vəhdətindən ibarətdir. Bu elmin yaranmasında əsas məqsəd nitq qüsurlarının səbəblərini və onların aradan qaldırılması yollarını tapmaq olmuşdur.

Neyrolinqvistikanın tədqiqi dünya dilçiliyində olduqca geniş marağa sahibdir.

Azərbaycan dilçiliyində isə o qədər də aktiv şəkildə işlənməsə də, dilçi alim Gülmirə Sədiyeva ilk dəfə olaraq afaziya xəstələrinin nitqlərini linqvistik baxımdan tədqiq etmişdir. “Afaziya nitqin və təfəkkürün itirilməsi ilə xarakterizə olunan pozuntudur” [1, s.5]. Lakin neyrolinqvistika elminin tədqiqat mövzuları təkcə nitq qüsurları və onların fəsadlarından ibarət deyil. Eyni zamanda, dünya dilçiliyində ilkin dilin mənimsənilməsi, nitq mexanizminin formalaşması, uşaqlarda və yetkinlərdə ikinci dilin öyrənilməsi və bu öyrənmə prosesləri arasındakı fərqlər, habelə, ikinci dili mənimsəmənin koqnitiv faydaları da neyrolinqvistikanın tədqiqat mövzuları sırasına daxil edilir.

Bu məqalədə nitq mexanizmi, dil və beyin arasındakı əlaqələr neyrolinqvistika müstəvisində öyrəniləcəkdir.

Əsas hissə / Main Part

Dil və nitq prosesinin necə və beynin hansı hissəsində formalaşması məsələsinin tədqiqi afaziya xəstələrinin müalicəsi nəticəsində zərurətə çevrilmişdir. Tibbi tələbatdan irəli gələrək bu işlə daha çox bioloq, nevroloq və psixoloqlar məşğul olmuşlar. Bununla belə, müasir dövrdə bu sahə dilçilərin də maraq obyektinə çevrilmişdir.

Afaziya beynin müəyyən bölgələrinin zədələnməsi nəticəsində yaranan nitq pozuntularıdır. Məhz nitq pozuntularına dair xarici ədəbiyyatlarda kifayət qədər məlumat vardır. Bu səbəbdən onlardan birini olduğu kimi verməyi uyğun bilirik. “Nitq pozğunluqlarına adətən, nitq seqmentlərinin bloklanması, təkrarlanması və ya uzadılması daxildir. Bu, üz və ətraf əzələlərinin hərəkətləri, qorxu və ya

utanma kimi mənfi emosiyalarla müşayiət oluna bilər” [16].

Ümumilikdə, nitqin beyin tərəfindən necə idarə edildiyinə dair ilkin fikirlər XIX əsrin əvvəllərində formalaşmışdır. Fransız həkim Jean-Baptiste Bouillaud 1825-ci ildə ilk dəfə olaraq nitqin beyində frontal loblar tərəfindən idarə edildiyi fikrini irəli sürmüşdür. Bununla belə, bu sahədəki ilk kəşf 35 il sonra fransız həkim Pierre Paul Broca [13] tərəfindən reallaşdırılmışdır. Broca 1861-ci ildə Louis Victor Leborgne adlı xəstə ilə qarşılaşmışdır. Belə ki, xəstə 30 yaşına qədər normal danışsa da, sonradan bilinməyən səbəblə bu bacarığını itirmiş və yalnız “tan, tan” sözünü ifadə edə bilirmiş. Ölümündən sonra Broca xəstənin beynini analiz etmişdir. Nəticədə beynin sol

ön hissəsində bir yerin zədələndiyi müşahidə olunmuşdur. İrəliləyən vaxtlarda Broca nitq problemi olan başqa bir xəstə – Lazare Le-long ilə qarşılaşmış və bu xəstəni də eyni qayda ilə müşahidə etmişdir. Ölümündən sonra tədqiqata cəlb olunan bu xəstənin beyində də eyni problem özünü göstərmişdir. Hər iki xəstədəki nitq probleminin səbəbi beynin frontal lobunda (beyin yarımkürəsinin 4 lobundan biridir) müşahidə olunmuşdur. Bununla da həkim dilin beyində konkret mərkəzdə yerləşdiyini sübut etmişdir. Beyində bu bölgə həkimin şərəfinə “Broca area” (brok mərkəzi) adlandırılmışdır.

Brok mərkəzinin kəşfindən sonra 1971-ci ildə alman nevroloqu Karl Wernicke [18] beyində başqa bir nitq mərkəzi kəşf etmişdir. Belə ki, xəstələrindən biri danışıq bilsə də, dediyi sözlər və qurulan cümlələrin heç bir məntiqi mənası olmurdu. Ölümündən sonra beyin tədqiq olunan xəstənin Brok bölgəsindən aralı, elə beyin sol yarımkürəsinin temporal lobunda (beyin yarımkürəsinin 4 lobundan biridir, dinləmə və danışıq kimi fəaliyyətləri idarə edən sahələr bura daxildir) eşitmə bölgəsinə yaxın bir yerin zədələndiyi müşahidə edilmişdir. Bu bölgə də həkimin adı ilə əlaqədar olaraq “Wernicke area” (verniki mərkəzi) adlandırılmışdır. Bu iki nümunənin nəticəsi olaraq tədqiqatçılar müəyyənləşdirdilər ki, verniki mərkəzi beyin sol yarımkürəsində, ənsəyə, görmə və eşitmə bölgələrinə yaxın bir yerdə yerləşir. Həm göz, həm də qulaq vasitəsi ilə alınan məlumatlar aydınlaşdırılır və deyiləcək sözlər müəyyən olunub ötürücü sinirlər vasitəsilə brok mərkəzinə göndərilir və qəbul olunan məlumatlara əsasən sözlər yaradılıb nitq orqanlarını müəyyən edən nitq mərkəzinə ötürülür. Verniki mərkəzi həm görülən, həm də eşidilən sözləri qavrayıb, eyni zamanda artikulyasiya üçün sözləri seçən sahədir. Verniki mərkəzi sözlərin mənalandırılması və çeşidlənməsi işinə baxır, brok mərkəzi isə sözləri formalaşdırır və lazım olan səsləri nitq əzələlərini idarə edən hərəkət mərkəzə (motor korteks) yönləndirir. Motor korteks də nitqin formalaşması üçün nitq əzələlərinə (dil, ağız kimi) fəaliyyət əmri verir. Qısaca, nitq prosesi bu cür reallaşır: verniki mərkəzi nitqin başa düşülməsini, brok

mərkəzi isə onun istehsalını reallaşdırır. Belə ki, verniki mərkəzi zədələnən şəxs danışıq bilsə də, sözləri qavramır və məntiqi izahı olmayan cümlələr qurur. Brok mərkəzi zədələnən şəxs isə ümumiyyətlə, danışıq bilmir.

Broca və Wernicke tədqiqatları sübut etdilər ki, nitq zamanı beyin sol yarımkürəsi daha aktiv olur. Lakin sonralar bəzi tədqiqatçılar sağ yarımkürənin də bu prosesdə işlək olduğuna dair fərziyyələr irəli sürmüşdülər. Həm görmə, həm də eşitmə kimi duyğular beyin hər iki yarımkürəsində aktiv olduğu halda, nitqin isə beyin sol yarımkürəsində daha aktiv olması elm adamlarının qarşısına yeni suallar çıxarmışdır. Bu suallara cavab tapmaq üçün tədqiqatçılar bir çox eksperimentlər həyata keçirmişlər. Bunlardan ən effektiv nəticə verəni “Wada test” kimi tanınan təcrübədir. Bilindi ki, beyin sol yarımkürəsi bədənin sağ tərəfini, beyin sağ yarımkürəsi isə bədənin sol tərəfini idarə edir. Bu bioloji faktı nəzərə alan kanadalı nevroloq Juhn Atsushi Wada [7] belə bir təcrübə həyata keçirmişdir. Belə ki, xəstənin sağ karotid arteriyasına anesteziya maddə inyeksiya edilir və beyin sağ yarımkürəsinin fəaliyyəti dayanır, bu zaman bədənin sol tərəfi müvəqqəti iflic olur. Həmin vaxt xəstə danışıq bilir. Eyni maddə sol arteriyaya inyeksiya olunduqda beyin sol yarımkürəsi və bədənin sağ tərəfi müvəqqəti dayanır və bu halda xəstə danışıq bilmir. Bu təcrübə ardıcıl olaraq 15 sağ əlli könüllü üzərində aparılır və hamısında nəticə eyni olur. Bu da onu sübut etmişdir ki, nitq prosesini beyin sol yarımkürəsi formalaşdırır.

Bu elmi qənaətin dəqiqliyini daha dərinləndirən tədqiq etmək üçün reallaşdırılan təcrübələrdən başqa birinə nəzər yetirək. Nitq prosesində ən çox hansı beyin yarımkürəsinin aktiv olduğuna dair həyata keçirilən bu təcrübə “Split Brain Experiences” (Bölünmüş beyin təcrübəsi) [17] adlanır. Roger Sperry tərəfindən reallaşan bu təcrübə bölünmüş beyin üzərində aparılmışdır. Öncəliklə bölünmüş beyin nə olduğunu aydınlaşdırmaq. Beyin sağ və sol yarımkürələrini birləşdirən və onlar arasındakı məlumat transferini həyata keçirən

beyin bölgəsinə döyənək cism (corpus callosum) və ya başqa bir mənbədə qeyd olunduğu kimi, “qarşılıqlı əlaqə zonası” [2, s.40] deyilir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bədənin sağ tərəfində yerləşən orqanları beynin sol yarımkürəsi, sol tərəfdə yerləşən orqanları isə beynin sağ yarımkürəsi idarə edir. Bu təcrübədə də bu bilgi əsas götürülmüşdür. Təcrübə meymunlar, pişiklər və insanlar üzərində aparılmışdır. 1960-cı ildə insan könüllüləri üzərində aparılan təcrübə konkret bilgilərlə nəticələnmişdir. Belə ki, döyənək cismi kəsildən beynin yarımkürələri bir-birinə heç bir şəkildə məlumat ötürməmiş və iki müstəqil beyin kimi fəaliyyət göstərmişdir. Döyənək cisim kəsildikdən sonra könüllünün sağ gözünə ayrı, sol gözünə isə ayrı cisim göstərilmiş və ondan cisim haqqında məlumat verməsi tələb olunmuşdur. Könüllü sağ gözü ilə gördüyü cismi sözlə təsvir edə bilmiş, sol gözü ilə gördüyü cismin isə sadəcə rəsmini çəkə bilmişdir. Çünki sol göz ilə qəbul edilən məlumat sağ yarımkürəyə ötürülür və bu yarımkürədə dil mərkəzləri olmadığına görə nitq prosesi reallaşa bilmir. Eksperiment bununla bitməmiş, bir çox fərqli vasitələrlə də təkrarlanmış və bütün könüllülərdə eyni nəticələnmişdir. Nəticə olaraq, Sperry belə qənaətə gəlmişdir ki, beynin sol yarımkürəsi nitqi formalaşdırır, sağ yarımkürəsi isə buna qadir deyildir və yalnız sözləri tanıya bilər. Eyni zamanda, sol yarımkürə təkcə dilin artikulyasiyasına deyil, həm də onun qavranılması və yadda saxlanılmasına cavabdehdir.

Bununla yanaşı, kəkələyən insanlarda beynin sağ yarımkürəsinin daha aktiv olduğu təcrübələrlə aşkar olunmuşdur. Kəkələmə dil və beyin arasındakı əlaqənin tədqiqini zəruri edən başqa bir səbəbdir. Mənbələrdə bu nitq probleminin izahı aşağıdakı kimi verilir: “Sərbəst nitq motor ardıcılığının vaxtında seçilməsini, işə salınmasını, icrasını və monitorinqini tələb edir. Kəkələmə nitqin ritminin və ya axıcılığının pozulması ilə xarakterizə olunur. Əhalinin təxminən 5%-i uşaqlıq dövründə kəkələyir. Kortəbii sağalma nisbəti yüksək olsa da, açıq-aydın nevroloji mənşəli

olmayan kəkələmə yetkinlik dövründən sonra da böyüklərin təxminən 1%-də davam edir” [16]. Göründüyü kimi, digər nitq qüsurlarından fərqli olaraq kəkələmənin konkret səbəbi müəyyən olunmamışdır. Bu da onun müalicə üsullarının tapılmasında problemlər yaradır.

Elmi araşdırmalara əsasən kəkələmə nitq zamanı beynin dil funksiyalarının sağa sürüşdürülməsi zamanı yaranır. Bunu sübut edən maraqlı bir təcrübəni qeyd edək. Belə ki, kəkələyən və kəkələməyən insanlardan eşitdikləri musiqinin ritminə uyğun olaraq barmaqlarını taqqıldatmaları tələb olunur. Hər iki qrup tapşırığı uğurla həyata keçirir. Sonra transkraniyal maqnit stimullaşdırılması (TMS) adlı neyrofizioloji texnika ilə könüllülərin beynlərinin öncə sol, sonra isə sağ yarımkürələrinə müvafiq ölçüdə güc tətbiq olunmuşdur. Bu texnikanın fəaliyyət mexanizmi müvafiq mənbədə bu cür qeyd olunur: “Bu, beyində qısa elektrik cərəyanı yaradaraq təkrarlanan neyron şəbəkələrinin stimullaşdırma müddətindən çox davam edən həyəcanlılıq dəyişikliklərinə səbəb ola bilər, bununla da yerli fəaliyyətləri müvəqqəti olaraq pozur” [16]. Sol yarımkürəyə cərəyan verildiyi zaman kəkələməyən şəxslər ritmə uyğun barmaq taqqıldatmanı düzgün edə bilmədiyi halda, kəkələyən şəxslər prosesi uğurla başa vurur. Əksinə cərəyan sağ yarımkürəyə tətbiq olunduqda isə kəkələməyən şəxslər tapşırıqda uğurlu olduqları halda, kəkələyən şəxslər uğursuz olurlar. Bu da nitq prosesində kəkələmə qüsurlu insanların beynlərinin sağ yarımkürələrinin daha aktiv olduğunu göstərir. Deməli, normal qüsursuz beyinlərdə mövcud ritmik titrəşimin nitqdə təzahürü üçün əmri beynin sol yarımkürəsi verdiyi halda, kəkələyən şəxslərdə bu vəzifəni sağ yarımkürə icra edir.

Düzdür, bu tədqiqatda iştirakçıların səsli nitqindən istifadə olunmur, lakin eşidilən səsə uyğun olaraq barmaq taqqıldatmaları ilə reaksiya verməyin özü də nitqə nümunədir. Bu, biheavioristlərin irəli sürdüyü stimullaşdırma reaksiyası ilə üst-üstə düşür. Doğrudur, bu nəzəriyyənin çatışmazlıqları çoxdur, lakin düşünürük ki, ilkin nitqin formalaşması üçün

stimul-reaksiya ardıcılığı əsasdır. Nitqin inkişafı üçün isə kifayətedici açıqlamalara sahib deyil. Bunu müasir dilçiliyin atası hesab olunan N.Chomsky “insan stimullara reaksiya vermir, o həm də düşünür” fikri ilə izah edir. Eyni qayda ilə dilçi alim M. Əsgərov da insanın təkcə duyğu orqanları vasitəsilə deyil, həm də düşünərək dərk etdiyini qeyd edir. Alim bu prosesi sinktual dərkətmə adlandırır.

Yuxarıda verilmiş izahlardan da görüldüyü kimi, dil beyində konkret mərkəzlər tərəfindən idarə olunur. Beynin həm sağ, həm də sol yarımkürəsi sözləri və onların mənalarını başa düşdüyü halda, sol yarımkürədə yerləşən verniki mərkəzi sözləri və onların mənalarını sistemləşdirir, elə eyni yarımkürədə yerləşən brok mərkəzi isə sözləri istehsal edib nitq mərkəzinə ötürür. Deməli, səslər, sözlər və ümumilikdə dil brok mərkəzində yerləşir. Bu nəticələr dil və beyin əlaqəsinə dair əldə edilmiş ilkin elmi bilgilər olmuşdur. Bununla belə, əlavə dillərin öyrənilməsi, onların beyində necə və hansı yarımkürədə yerləşməsi kimi məsələlər də alimlərin maraq obyektinə çevrilmişdir. Bu məsələ ilə bağlı keçən əsrin 90-cı illərində maraqlı bir təcrübə həyata keçirilmişdir. Belə ki, 12 bilinçvin beyin görüntülmələri əldə edilir. Bilinçvlərdən altısı ikinci dili uşaqlığında, digər altısı isə gəncliyində öyrənmişdir. Bu göstərici əsas götürülərək əhəmiyyətli nəticələr əldə olunmuşdur. Belə ki, ikinci dili uşaqlıqda öyrənən şəxslər hər iki dildə danışdığı zaman beyinlərindəki brok mərkəzində eyni hissənin aktivləşdiyi halda, ikinci dili gəncliyində öyrənən şəxslərdə isə bu aktivlik özünü hər dilə uyğun olaraq brok mərkəzinin ayrı-ayrı hissələrində göstərmişdir. Bu təcrübə belə bir nəticə verir ki, “brok mərkəzində ikinci dil erkən uşaqlıq dövründə deyil, gec yaşda mənimsənilməsi zaman məkan baxımından birinci dildən fərqlənir. Verniki mərkəzi isə mənimsənilmə yaşından asılı olmayaraq, hər iki dildən istifadə zamanı eyni aktivliyi göstərir. Yəni vernik mərkəzində elə də ciddi fərq nümayiş olunmamışdır” [6]. Çünki verniki mərkəzi dilin məna, anlayış

qismi ilə məşğuldur. Dilin səs və işarələri isə sistemətlə olaraq brok mərkəzində kodlanır.

Artıq müasir elmə məlumdur ki, təqribən 7-8 yaşına qədər bir uşaq eyni zamanda bir neçə dili rahatlıqla mənimsəyə bildiyi halda, bu proses yetkinlərdə bir qədər çətinləşir. Deməli, dil mənimsəmənin ən aktiv vaxtı 1-8 yaş arası döndür. Bunun səbəbini mütəxəssislər belə izah edirlər: “Bu yaş dövrü analitik tərəkürün hələ tam formalaşmadığı, obrazlı tərəkürün isə çox fəal olduğu dövrüdür” [10]. Bununla yanaşı, bu fakt da qeyd olunur: “Uşaqlar hələ dünyanı tanıma mərhələsində olduqlarına görə ana dilini mənimsəmə vərdişini hələ tam itirməyib və 3-5 yaşa qədər uşaqlar bu vərdişi ikinci dilə rahatlıqla tətbiq edə bilirlər” [10].

Dil mənimsəmənin uşaqlarda nə vaxtdan başladığını müəyyənləşdirmək üçün də bir çox təcrübələr həyata keçirilmişdir. Bunlardan biri 36 həftəlik hamilə olan 69 qadın üzərində aparılmış təcrübədir. Bu qadınlarda dölün (embrion, foetus) hərəkəti və ürək döyüntüsünün tezliyi izlənilmişdir. Həyata keçirilmiş təcrübənin nəzəri əsaslarını əks etdirən və “NIH Public Access”də dərc olunan elmi məqalədə eksperimentin nəticələri bu cür konkretləşdirilir: “Döllər ananın ucadan oxumağa başlamasına istiqamətləndirici reaksiya göstərirlər. Bu, dölün hərəkətinin amplitudasının əhəmiyyətli dərəcədə azalması, başlanğıcdan 5 saniyə sonra pik nöqtəyə çatması və son 2-3 saniyədə isə ilkin vəziyyətə qayıtması ilə xarakterizə olunur” [11]. Yəni dil mənimsəmə prosesi ana bətnində ikən səsə reaksiya ilə başlayır. Embrion ana səsini avtomatik reaksiya verir və ana səsini tanıyır.

Hələ doğumdan öncə ana səsini reaksiya verə bilən embrionun doğumdan sonrakı dövrdə dillə bağlı ilkin təcrübələrinə dair fərziyyələri yoxlamaq üçün başqa maraqlı bir təcrübə də keçirilmişdir. Bu təcrübə iki dilin – ingilis və isveç dillərinin qarşılaşdırılması şəklində aparılmışdır. Belə ki, ortalama 33 saatlıq olan yeni doğulmuş körpələr üçün həm doğma ana dilində, həm də qeyri-doğma dil-

dən olan sait səslərin audio versiyası səsləndirilmiş və bu proses zamanı onların əmziyi əmmək tezlikləri izlənilmişdir. Marafılısı odur ki, körpələrdə bu proses qeyri-doğma dildən səs eşitdiyi zaman dəyişmiş və əmmə sayısı sürətlənmişdir. Ümumilikdə əldə edilmiş nəticəni elə bu təcrübənin elmi əsaslarını əks etdirən məqalədə olduğu kimi verməyi uyğun bilirik: “Embriyunun ana bətnində məruz qaldığı mühit dili onların ana dilini qavramasına fonetik səviyyədə təsir göstərməyə başlayır. Bu, doğuşdan qısa müddət sonra tanış və naməlum saitlərə cavab fərqləri ilə ölçülə bilər” [9]. Yəni, göründüyü kimi, yeni doğulmuş körpələr ana dili ilə qeyri-ana dili arasındakı fonetik fərqləri ayırd edərək yad dilə qarşı həyəcanla reaksiya verirlər. Görünür, bu, körpənin beyninin həssaslığı ilə bağlıdır. O, ona daha doğma olanı seçməyə çalışır. Buna görə də yad səs eşitdiyi zaman daxili həyəcanı artır.

10-11 aylıq körpələrdə isə vəziyyət fərqlidir. Belə ki, onlar yeni doğulmuşların əksinə olaraq, yad dilə deyil, doğma dilə reaksiya verirlər. Bunu belə izah edə bilərik ki, 10-11 aylıq çağa yeni doğulmuş körpədən fərqli olaraq ətrafı anlamağa çalışır. Buna görə də müəyyən müddət ərzində məhz eşitdiyi dilə qarşı həssaslığı artır. Çünki beyin 11 ay boyunca məruz qaldığı ana dilinə öyrəşməyə və bu dilə uyğunlaşmağa başlayır. Beləcə, çağanın başqa dillərə qarşı olan həssaslığı zəifləyir. Əgər körpə təhlükəsiz mühit axtarır və buna görə də yad səsə qarşı həyəcanla reaksiya verirsə, 11 aylıq çağda vəziyyət dəyişir. O artıq bilgi əldə etməyə meyillidir və bütün diqqətini tanış dilə yönləndirir. Bütün bu proseslər insanın daxili və psixoloji tələbindən doğur.

Bununla bağlı olaraq, yalnız ingilis dilində danışılan evlərdə böyüyən monolinqual körpələrlə həm ingilis, həm də ispan dillərində danışılan evlərdə böyüyən bilinqual körpələr üzərində əhəmiyyətli təcrübə keçirilmişdir. 11 aylıq bu körpələrin beyinləri maqnetoensefaloqrafiya (MEG) metodu ilə görüntülənmişdir. Monolinqual olan körpələrin beyinləri yalnız ingilis dilinə reaksiya verdiyi halda,

bilinqual olan körpələrin beyinləri hər iki dilə reaksiya verir. Bu da onu göstərir ki, yeni doğulmuş körpələrdə yad dillərə aid fonetik səslərə qarşı həssaslıq varsa, müəyyən müddətdən sonra onlarda bu qabiliyyət itir. Beləcə, körpələrin yalnız ana dilinə qarşı həssaslığı artır və onların beyin hüceyrələri müvafiq səslərə uyğun olaraq formalaşır. Bu təcrübədə əldə edilmiş əsas nəticəni onun nəzəri əsaslarını əks etdirən elmi məqaləyə istinadən verməyi daha düzgün bilirik: “Sinir reaksiyaları göstərir ki, ikidilli beynin ikili həssaslığı akustik səs analizindən fonetik səs analizinə daha yavaş keçidlə, dil daxilində artan dəyişkənliyə adaptiv və sərfəli cavabla əldə edilir. İkidilli sinir reaksiyaları prefrontal və orbitofrontal korteksə yayılır ki, bu da onların icra funksiyası bacarıqlarında əvvəllər təsvir edilmiş ikidilli üstünlüyü ilə əlaqəli ola bilər” [14]. Yəni ikidillilik beynin icra funksiyasını və akustik həssaslığını da artırır. Nəticədə, insanın səs yaddaşı daha güclü olur. Bununla da bir dəfə gördüyümüz və ya ünsiyyətdə olduğumuz şəxsi vizual dərkətmədən daha çox, vokal dərkətmə ilə xatırlaya bilərik. Belə görünür ki, bilinqualizm və multilingvizm dərkətmənin növlərindən olan vokal dərkətmənin keyfiyyət dərəcəsini artırır.

Bununla yanaşı, “Neuroscience” jurnalında dərc olunan başqa bir məqalədə [3] ikinci dilin öyrənilməsinin yetkinlərdə belə səsə qarşı diqqət və həssaslığı artırdığı qeyd olunub. Eyni zamanda ikidilliliyin alzheimer xəstəliyinə qarşı qoruyucu təsirinin olduğuna dair elmi fərziyyələr də mövcuddur. İkidilliliyin faydalarının tədqiqinə həsr olunmuş ən fundamental tədqiqat işlərindən biri Ellen Bialystoka [15] məxsusdur. Məşhur Kanada psixoloqu həm birdilli, həm də ikidillilərdən təşkil olunmuş üç ayrı yaş qrupuna aid insanlar üzərində tədqiqat aparmışdır. Müxtəlif çeşidli tapşırıqlar və oyunlar şəklində keçirilən bu tədqiqatda, demək olar, bütün mərhələlər üzrə bilinqlər monolingvlərə nisbətə daha çox aktivlik və operativlik nümayiş etdirmişlər. Reallaşdırılmış tədqiqatlar bu prosesi belə izah edir ki, ikidilli şəxs danışdığı zaman

bir dildən istifadə etsə də, qarşı dil də eyni vaxtda aktiv olur. Bu aktivlik qarşıdakı sual və tapşırığa cavab axtarılarkən prosesin operativliyini artırır. Hətta “iki və çoxdilliliyin yaşlılıq zamanı özünü göstərən koqnitiv bacarıqların azalmasını gecikdirdiyi” də elmə məlumdur [12].

İkinci dilin mənimsənilməsinin sosial həyatımızda, təhsil və karyera inkişafımızdakı rolundan danışmaq absurdur, çünki bu hər kəsə məlumdur. Onun koqnitiv faydalarından isə yuxarıda müəyyən qədər danışdıq. Bununla yanaşı, 2000-ci ildən sonra bilinqvizmin və multilingvizmin faydalarını araşdıran bütün eksperimentlər iki tədqiqatla [4; 8] ətraflı şəkildə təhlil olunmuşdur. Bu tədqiqatlar ikinci dilin mənimsənilməsinin neyroloji faydalarının bir qədər şişirdilməsi qənaətinə

gəlmişdir. Yəni ilkin dildən savayı çox sayda dil mənimsənilə bilər. Bu elmi və təcrübi baxımdan mümkündür. Bunun insanın sosial həyatındakı rolu hesaba alınmaz dərəcədə çoxluq təşkil edir. Eyni zamanda neyroloji və psixoloji baxımdan əhəmiyyətli faydalara səbəb ola bilər. Lakin bu, hər kəsdə eyni səviyyədə 100 % -lik nəticə vermir. Bu zaman insanların bir canlı növü kimi deyil, individual tədqiqi zərurəti ortaya çıxır. Çünki dili təfəkkürdən ayrı düşünmək mümkün deyil. Dil bir sistem olub, fikirlərin beyində formalaşdırıldığı neyroloji modelin ifadə vasitəsidir. Dil hər bir fərddə tək-cə bilgilərin ifadə vasitəsi deyil, həm də o şəxsin inanc sisteminin, dəyərlərinin və düşüncə tərzinin inikasındır.

Nəticə / Conclusion

Ümumilikdə, insan beyni ilə düşünür, danışır və qərar verir. Beyin isə ətraf aləmlə bağlı məlumatları beş duyğu orqanı vasitəsilə əldə edir. Onlar beyində emal olunur, yaddaşa verilir və lazım gəldikdə xatırlanır və ya ötürülür. Bu prosesdə bütün beyin kompleks şəkildə iştirak edir.

Tədqiqatımızda dil və beyin əlaqələri araşdırılmış və nəticələr əldə olunmuşdur. Onları aşağıdakı kimi konkretləşdirə bilərik. Dil beyində konkret mərkəzlər tərəfindən idarə olunur. Bunlar brok və verniki mərkəzləri olmaqla beynin sol yarımkürəsinin frontal və temporal lobunda yerləşir. Verniki mərkəzi sözlərin mənalandırılması və çeşidlənməsi işinə baxır, brok mərkəzi isə sözləri formalaşdırır və lazım olan səsləri nitq əzələlərini idarə edən hərəkət mərkəzə yönləndirir. Hərəkət mərkəzi də nitqin formalaşması üçün nitq əzələlərinə fəaliyyət əmri verir. Qısaca nitq prosesi belə formalaşır.

Vizual və audial dərkətmə zamanı bilgilər beynin hər iki yarımkürəsi ilə qəbul edilir. Lakin onların işarələnməyə sistem halına çevrilib, nitq vasitəsilə qarşı tərəfə ötürülməsi prosesində beynin sol yarımkürəsi daha ak-

tivlik təşkil edir. Bununla belə, tədqiqatımızdan həm də onu görürük ki, kəməlmə problemi olan şəxslərdə nitq zamanı beynin sağ yarımkürəsində aktivlik daha çoxdur.

Tədqiqatımızda əldə olunan nəticələrdən biri də olur ki, normal halda hər bir fərdin uşaqlıq dönməsində mənimsədiyi ikinci dil ana dili ilə birlikdə beyində eyni mərkəzdə lokallaşdığı halda, gənclik dönməsində və ya daha gec öyrəndiyi dil ilkin dildən ayrı ərazidə yerləşir. Ərazi baxımdan özünü göstərən bu fərq brok mərkəzinə aiddir. Verniki mərkəzində heç bir dəyişiklik özünü göstərmir.

Tədqiqat nəticəsində o da aydın olur ki, dil mənimsəmənin ən aktiv vaxtı 1-8 yaş arası dövrüdür. Bu yaş aralığında uşaq bir çox dili rahatlıqla mənimsəyə bilər. Dil mənimsəmə prosesi isə hələ ana bətnində ikən ana səsində reaksiya ilə başlayır. Doğumdan sonra da körpələr ana dili ilə qeyri-ana dili arasındakı fonetik fərqləri ayırd edərək, yad dilə qarşı həyəcanla reaksiya verirlər. 10-11 aylıq çağalar isə əksinə, ana dilinə daha həssasdır. Çünki onlar artıq bilgi əldə etməyə çalışır və bütün diqqətini doğma dilə yönləndirirlər. Bütün

tün bu proseslər insanın daxili və psixoloji tələbindən doğur. Belə ki, insanın birinci vəziyyəti həyatda qalmaqdır və bu məqsədlə beyin ilkin olaraq təhlükəni görmək üzrə proqramlanıb. Ona görə də, yeni doğulmuş körpə yad səsə qarşı daha tez reaksiya verir. Lakin zamanla körpə mühit və şəraitə öyrəşərək bilgi və məlumat əldə etməyə çalışır. Bu proses eynilə insan təkamülünü xatırladır.

Bütün bunlarla yanaşı, tədqiqatımızda ikidilliliyin və çoxdilliliyin faydaları ilə bağlı nəticələr də əldə olunmuşdur. Öncəliklə onu qeyd edək ki, ikidillilik və çoxdilliliyin Alzheimer xəstəliyinə qarşı qoruyucu təsirinin olduğu tibb elmi tərəfindən qəbul edilən reallıqdır. Bununla yanaşı, birdən çox dil mənimsəmənin uşaqlarda və gənclərdə beynin icra funksiyasını, hətta yetkinlərdə belə, səsə qarşı diqqət və həssaslığı artırdığı da artıq elm aləminə məlumdur. Belə ki, hər bir dil fərqli

struktura malik olduğu üçün beyində daha zəngin əlaqələrin yaranmasına səbəb olur. Elm təsdiq edir ki, əlavə dilin öyrənilməsi beyində boz maddənin həcmi artırır və bununla da beyində neyronlararası assosiativ əlaqələr çoxalır. Nəticədə, düşünmə və analitika zamanı operativlik və aktivlik özünü göstərir. Hətta koqnitiv yaşlanmanın gecikməsi də çoxdilliliyin faydaları sırasına daxil edilir.

Nəticə olaraq onu da deyə bilərik ki, bütün bu proseslər hər bir şəxsə eyni dərəcədə rast gəlinmir. Biz müəyyən qədər ümumiləşdirmələrdən istifadə etdik. Düzdür, xarici dilin mənimsənilməsinin insan həyatında təhsil, karyera, sosial və ya şəxsi inkişaf sahələrindəki kimi periferik faydaları hər kəsdə aşağı-yuxarı eyniyyət təşkil edə bilər. Lakin onun koqnitiv faydaları şəxslərə görə individual olaraq dəyişir. Çünki burada xarakter, temperament, şəxsi, milli və ya qlobal dəyərlər, eyni zamanda mühit və koqnitiv bacarıqlar mühüm rol oynayır.

Ədəbiyyat / References

Azərbaycan dilində

1. Sədiyeva Gülmirə Arif qızı. Afaziya: neyrolinqvistik tədqiqat. Bakı: Elm, 1999.
2. Dədəyev Şükran. Psixika: insan orqanizmində psixikanın müəyyənləşdirilməsi və öyrənilməsi. Yeni fundamental psixologiyanın əsasları, Bakı: Qanun, 2007.

Xarici dildə

3. Basic neural processing of sound in adults is influenced by bilingual experience. Erika Skoe, Emily Burakiewicz, Michael Figueiredo, Margaret Hardin. Neuroscience. Volume 349. 4 May 2017.
<https://doi.org/10.1016/j.neuroscience.2017.02.049> (02.03.2023)
4. Cognitive Advantage in Bilingualism: An Example of Publication Bias?. [Angela de Bruin](#), [Barbara Treccani](#), [Sergio Della Sala](#). Psychological Science. [Volume 26, Issue 1](#). First published online December 4, 2014.
<https://doi.org/10.1177/0956797614557866> (29.03.2023)
5. Delaying the onset of Alzheimer disease. Bilingualism as a form of cognitive reserve. Fergus I.M. Craik, Ellen Bialystok, Morris Freedman. Neurology. First published November 8, 2010
<https://doi.org/10.1212/wnl.0b013e3181fc2a1c> (30.03.2023)
6. Distinct cortical areas associated with native and second languages. Karl H. S. Kim, Norman R. Relkin, Kyoung-Min Lee & Joy Hirsch. Nature, Volume 388, 10 July 1997

- <http://dx.doi.org/10.1038/40623> (27.11.2022)
7. History of the Wada Test. David W. Loring and Kimford J. Meador. The Oxford Handbook of History of Clinical Neuropsychology. Online Publication Date: June 2019
[History of the Wada Test - Oxford Handbooks \(emory.edu\)](https://www.emory.edu/handbooks/history-of-the-wada-test/) (08.09.2022)
 8. Is bilingualism associated with enhanced executive functioning in adults? A meta-analytic review. [Minna Lehtonen](#), [Anna Soveri](#), [Aini Laine](#), [Janica Järvenpää](#), [Angela de Bruin](#), [Jan Antfolk](#). *Psychological Bulletin*, 144(4).
<https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/bul0000142> (29.03.2023)
 9. Language experienced *in utero* affects vowel perception after birth: a two-country study. [Christine Moon](#), [Hugo Lagercrantz](#), [Patricia K Kuhl](#). *Acta Paediatrica*, Volume 102, issue 2, February 2013.
<https://doi.org/10.1111/apa.12098> (16.02.2023)
 10. Methods of foreign language teaching: psychological context. Viktoriia Railianova. Lüne 2020
<http://dx.doi.org/10.25264/2415-7384-2020-11-136-140> (30.03.2023)
 11. Near-term fetal response to maternal spoken voice. [K.M.Voegtline](#), [K.A.Costigan](#), [H.A.Pater](#), J.A.Pietro. *Infant Behavior and Development*. Volume 36, Issue 4, December 2013.
<https://doi.org/10.1016/j.infbeh.2013.05.002> (16.02.2023)
 12. Neuroanatomical Evidence in Support of the Bilingual Advantage Theory. O.A.Olulade, N.I.Jamal, D.S.Koo, C.A.Perfetti, C.LaSasso, and G.F.Eden. *Cerebral Cortex*, Volume 26, Issue 7, July 2016.
<https://doi.org/10.1093/cercor/bhv152>
 13. Paul Broca's historic cases: high resolution MR imaging of the brains of Leborgne and Lelong. N.Dronkers, O.Plaisant, M T İba-Zizen, Emmanuel A.C. *Brain*, Volume 130, Issue 5, May 2007.
<https://doi.org/10.1093/brain/awm042> (07.09.2022)
 14. Speech discrimination in 11-month-old bilingual and monolingual infants: a magnetoencephalography study. Naja Ferjan Ramírez, Rey R. Ramírez, Maggie Clarke, Samu Taulu, Patricia K. Kuhl. *Development Science*, First published: 04 April 2016. PMID: 27041494
<https://doi.org/10.1111/desc.12427> (02.03.2023)
 15. Reshaping the mind: The benefits of bilingualism. Bialystok E. *Canadian Journal of Experimental Psychology / Revue canadienne de psychologie expérimentale*, 65(4).
<https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/a0025406>
 16. Right-shift for non-speech motor processing in adults who stutter. N.E.Neef, K.Jung, H.Rothkegel, B.Pollok, A.W.Gudenberg, W.Paulus, M.Sommer. *Cortex*. Volume 47, Issue 8. September 2011.
<https://doi.org/10.1016/j.cortex.2010.06.007> (26.11.2022)
 17. Roger Sperry's Split Brain Experiments (1959-1968). Dina A.Lienhard. The Embryo Project Encyclopedia. Published: 2017-12- 27
[Roger Sperry's Split Brain Experiments \(1959–1968\) | The Embryo Project Encyclopedia \(asu.edu\)](https://www.embryo-project.org/encyclopedia/roger-sperry-s-split-brain-experiments-1959-1968/) (3.09.2022)
 18. Wernicke's Area Location and Function. By [Olivia Guy-Evans](#). Simple Psychological. Published July 28, 2021.
<https://www.simplypsychology.org/wernickes-area.html> (07.09.2022).

История статьи: поступила – 10.04.2023; принято – 20.04.2023

Язык как неврологический факт и его связь с мозгом

Мансура Ахмедова

Университет Хазар. Азербайджан.

E-mail: measure.ahmad@mail.ru

Резюме. Основная цель нашего исследования – объяснить связь между языком и мозгом в свете исследований, проводимых в этой области. Наше исследование в основном состоит из анализа теоретических основ существующих практик. Эмпирические исследования, связанные с этой областью, исследованы и изучены с теоретической точки зрения. Другими словами, были исследованы эксперименты, посвященные изучаемым вопросам в рамках нейролингвистики, и в нашем исследовании использовались научные статьи, отражающие результаты этих экспериментов. Темы, изучаемые нейролингвистикой, делятся на два направления: 1) Речевые расстройства и их неврологические причины, 2) Овладение языком, двуязычие и многоязычие. Лингвист Гульмира Садиева изучала неврологические проблемы в азербайджанском языкознании и вызываемые ими речевые дефекты эмпирическими методами и теоретически разработала его лингвистические основы. В данной статье были рассмотрены эмпирические исследования, посвященные обоим направлениям, и по их результатам проведено теоретическое исследование. В нашем исследовании в той или иной степени были привлечены к изучению локализация языковых центров и механизм их действия, структура процесса овладения языком, а вместе с тем и дополнительные преимущества, которые двуязычие и многоязычие приносят человеку. В целом, эта статья посвящена теоретическим исследованиям.

Ключевые слова: язык, нейролингвистика, локализация, когнитивные способности, нарушение речи.

Yekun nəticə və xülasə

Araşdırmalar və əldə olunmuş təcrübələrdən onu görmək olur ki, dil zərurətdən doğmuşdur. Yəni dilin yaranmasına səbəb ünsiyyətə qarşı duyulan zərurət, başqa sözlə ehtiyacdır. Çünki yüz min il öncəki insan təbiətdəki ən cılız və ən gücsüz varlıqlardan biri olmuşdur. Lakin bu zəiflik və çılpaqlıq insanın həyatda qalmaq istəyinə tərs mütənasibdir və insan sanki bu ehtiyacdən nailiyyət əldə etmiş, ünsiyyəti təkmilləşdirərək dili formalaşdırmışdır. Bu barədə bioloqlar qeyd edir: “Təkamül ən güclü olanı deyil, dəyişən şərtlərə ən yaxşı uyğunlaşa biləni seçir” (Canan, 2021, s.36). Təbii ki, bu proses planlı deyil, ehtiyac daxilində baş vermişdir. Buradan belə bir sual yaranır ki, insan nəyə görə ünsiyyətə bu qədər çox ehtiyac duymuşdur? O, təkamül edərək daha güclü bir fiziki quruluşa da sahib ola bilirdi, lakin göründüyü kimi təkamülün əsas göstəricisi təfəkkür və nitqdır. Çünki insan emosional və sosial varlıqdır. Görünür ki, təkamül təkcə uyğunlaşma ilə deyil, həm də daxili ehtiyac və istəklə bağlıdır. Daxili ehtiyac bir növ zərurətə çevrilib, inkişafı şərtləndirir. Yəni zəif olan insan məhz zehni inkişaf edərək təkamül etmişdir. Məhz təfəkkür inkişafı insan dilini digər canlıların ünsiyyət vasitələrindən onun zənginliyi, elastikliyi və əlverişliliyi ilə fərqləndirir. Yəni belə nəticəyə gəlmək olur ki, dil bu və ya digər dərəcədə təfəkkürlə bağlıdır. Çünki dilin sosial və funksional tələbə əsaslanması da elə zehni və emosional ehtiyacla əlaqədardır. Bununla da deyə bilərik ki, dil və psixika, dil və beyin arasındakı əlaqələrin öyrənilməsi dilçilik, o cümlədən ümumi elm üçün ciddi tədqiqat predmeti olmalıdır.

Tədqiqatımız dil və psixika, dil və beyin arasındakı əlaqələrin tədqiqinə əsaslanır. Bu mövzular müəyyən çərçivə daxilində araşdırılmış və müvafiq nəticələr əldə olunmuşdur. Əldə olunmuş nəticələrdən əsaslarını aşağıdakı kimi konkretləşdirə bilərik:

1. Dilin səslərdən mətnlərə doğru inkişafı, onun yaranma səbəbi və istifadə məqsədi araşdırılarkən bu nəticəyə gəlinir ki, “dili nitqdə düzgün canlandırmaq onun əsl mahiyyətini” reallaşdırır. Dilin nitqdə düzgün istifadəsini müəyyənləşdirmək üçün də dil psixoloji olaraq tədqiq olunmalıdır. Çünki dil təfəkkürlə bağlıdır və təkamül nəticəsində yaranmışdır. Belə ki, dərk etmə, dilin formalaşması və təfəkkürün inkişafı birlikdə kompleks şəkildə zehni təkamülün gedişatını şərtləndirir. Dil anlamaq və anlaşılmaq, yəni ünsiyyət məqsədilə, bir növ daxili emosional ehtiyac, zehni və sosial zərurət nəticəsində yaranmışdır. O, psixoloji və neyroloji olaraq yaranıb, formalaşır, sosioloji olaraq isə inkişaf edir. Bu baxımdan insanların dildən istifadəsi onun mahiyyəti ilə üst-üstə düşür. Yəni insanlar dili ünsiyyət məqsədilə istifadə edirlərsə, dilin də məqsədi ünsiyyətə xidmət etməkdir.

2. Dil psixoloji fakt olduğuna görə onun nitqdə istifadəsi də müəyyən psixoloji nəticələrə səbəb olur. Bu nəticələr iki istiqamətlidir: 1) dil danışanın (adresant) psixi halını təqdim edir, 2) dil dinləyənin (adresat) psixikasına təsir edir. Ünsiyyətin əhəmiyyətini nəzərə alaraq nitq zamanı bu iki istiqaməti hesaba qatmaq lazımdır.
3. Dilin psixoloji tədqiqinin birinci istiqaməti onun nitqdə rolunu araşdırırsa, ikinci istiqamət isə dilin strukturunu araşdırır. Fikrimizcə, psixika nitqlə yanaşı, dilin əsas sütununun, onun quruluşunun formalaşmasında da əhəmiyyətə malikdir. Dillərin tipoloji xüsusiyyətlərinin, onların ayrı-ayrı vahidlərinin, qrammatik kateqoriyalarının, leksik və semantik tərkibinin tədqiqi mənsub olduqları xalqın psixologiyası haqqında real və dəqiq məlumatlar verə bilər. Dilin məna, məzmun, semantik tərəfinin xalqın təfəkküründən irəli gələn bir məsələ olduğunu nəzərə alsaq, onu deyə bilərik ki, əsas linqvistik kateqoriyalardan hesab olunan (əsasən, flektiv dillərdə), dilin yalnız forma deyil, məzmunu da xidmət edən “cins kateqoriyası” birbaşa xalq təfəkkürü ilə əlaqəli ola bilər. Eyni zamanda, üslub və təfəkkür əlaqəsini nəzərə alaraq qeyd edə bilərik ki, dilin funksional üslubları insanın temperament tipləri ilə bağlı ola bilər.
4. Dilin semantik qatının tədqiqi olduqca əhəmiyyətlidir, çünki dilin semantik qatı insanın dərk etdiyi istənilən anlayış və mənanı yəni, əslində, təfəkkürü ifadə edir və dilin leksik qatından daha zəngindir. Çünki dilin leksik qatı müvafiq dildəki sözlərlə çərçivələnir, lakin təfəkkür bu qədər məhdud deyil. Beyindəki sonlu sayda neyronlar sonsuz sayda assosiasiya quraraq, fikirlər formalaşdırdığı kimi təfəkkürdəki geniş məna qatı da məhdud işarə sistemi ilə ifadə olunur. Noam Xomskinin də qeyd etdiyi kimi, dildə sonlu sayda sözlərlə sonsuz sayda cümlə qurmaq mümkündür. Dilin geniş məna qatının məhdud sayda sözlərlə ifadə olunduğuna görə bir söz (işarə) bir çox mənanı ifadə edə bilər və bu, bəzən nitqdə yanlış anlaşılmalara yol açır. Bu baxımda dilin semantik qatının tədqiqi dilçilik üçün vacib şərtidir.
5. Dil psixoloji fakt olduğu qədər, həm də neyroloji faktdır. Çünki dil beyində konkret dil mərkəzləri tərəfindən idarə olunur və bunlar brok və verniki mərkəzləri olmaqla beynin sol yarımkürəsinin frontal və temporal lobunda (alın və gicgah payında) yerləşir. Verniki mərkəzi sözlərin mənalandırılması və çeşidlənməsi işinə baxır, brok mərkəzi isə sözləri formalaşdırır və lazım olan səsləri nitq əzələlərini idarə edən hərəkət mərkəzə (motor korteks) yönləndirir. Hərəkət mərkəzi də nitqin formalaşması üçün nitq əzələlərinə fəaliyyət əmri verir. Nitq bioloji olaraq bu şəkildə reallaşır. Dərketmə zamanı mənimsənilən bilgilər beynin hər iki yarımkürəsi ilə qəbul edilir. Lakin onların işarələnməyə sistem halına çevrilib, nitq vasitəsilə qarşı tərəfə ötürülməsi prosesində beynin sol yarımkürəsi daha aktivlik təşkil edir.

6. Tədqiqatımızdan həm də onu görürük ki, kəkələmə problemi olan şəxslərdə nitq zamanı beynin sağ yarımkürəsində aktivlik daha çoxdur. Tədqiqatçılar bunu nitq qüsuru olan kəkələmə üçün əsas səbəb kimi belə qiymətləndirirlər.
7. Tədqiqatımızda əldə olunan nəticələrdən biri də olur ki, normal halda hər bir fərdin uşaqlıq dönəmində mənimsədiyi ikinci dil ana dili ilə birlikdə beyində eyni mərkəzdə lokallaşdığı (mərkəzləşdiyi) halda, gənclik dönəmində və ya daha gec öyrəndiyi dil ilkin dildən ayrı ərazidə yerləşir. Ərazi baxımdan özünü göstərən bu fərq brok mərkəzinə aiddir. Verniki mərkəzində heç bir dəyişiklik özünü göstərmir. Çünki verniki mərkəzi məna və məzmun bazasını idarə edir və bu baza təfəkkürlə bağlı olduğuna görə ifadə olunduğu dildən aslı olmayaraq eyni tərkibə malikdir. Lakin brok mərkəzi dilin söz, işarə bazasına cavabdehdir və hər dilin ifadə forması fərqli olduğuna görə brok mərkəzində özünü göstərən bu fərq normal haldır.
8. Tədqiqat nəticəsində o da aydın olur ki, dil mənimsəmənin ən aktiv vaxtı 1-8 yaş arası dövrüdür. Bu yaş aralığında uşaq bir çox dili rahatlıqla mənimsəyə bilər. Çünki bu yaş aralığında uşaqların emosional zəkaları daha aktiv olur və onlar ana dilini mənimsəmə vərdişini rahatlıqla başqa dillərə də köçürə bilirlər. Dil mənimsəmə prosesi isə hələ ana bətnində ikən ana səsində reaksiya ilə başlayır. Doğumdan sonra da körpələr ana dili ilə qeyri-ana dili arasındakı fonetik fərqləri ayırd edərək, yad dilə qarşı həyəcanla reaksiya verirlər. 10-11 aylıq çağlar isə əksinə, ana dilinə daha həssasdır. Çünki onlar artıq bilgi əldə etməyə çalışır və bütün diqqətini doğma dilə yönləndirirlər. Bütün bu proseslər insanın daxili və psixoloji tələbindən doğur. (Ətraflı izah tədqiqatın özündə verilib)
9. Tədqiqatımızda ikidilliliyin və çoxdilliliyin faydaları ilə bağlı nəticələr də əldə olunmuşdur. Belə ki, tibb elmi tərəfindən qəbul edilmişdir ki, ikidillilik və çoxdilliliyin alzheimer xəstəliyinə qarşı qoruyucu təsiri var. Bununla yanaşı, birdən çox dil mənimsəmənin uşaqlarda və gənclərdə beynin icra funksiyasını, hətta yetkinlərdə belə, səsə qarşı diqqət və həssaslığı artırdığı da artıq elm ələminə məlumdur. Belə ki, hər bir dil fərqli struktura malik olduğu üçün beyində daha zəngin əlaqələrin yaranmasına səbəb olur.
10. Elm təsdiq edir ki, əlavə dilin öyrənilməsi beyində boz maddənin həcmi artırır və bununla da beyində neyronlararası assosiativ əlaqələr çoxalır. Nəticədə, düşünmə və analitika zamanı operativlik və aktivlik özünü göstərir. Hətta koqnitiv yaşlanmanın gecikməsi də çoxdilliliyin faydaları sırasına daxil edilir.

Ümumi olaraq isə onu deyə bilərik ki, tədqiqat işində əldə olunan nəticələr və qeyd edilən fikirlərdə yanlışlıqlar və nöqsanların olması gözlənilən haldır. Çünki dil o qədər geniş və dərin mövzudur ki, onun araşdırılması bir deyil, bir çox ciddi və fundamental tədqiqatlar tələb edir.

Hər gün dəyişməkdə və inkişaf etməkdə olan elm haqlı olaraq hər dəfə predmetə fərqli yanaşmalar tələb edir. Bu tədqiqatda dil psixoloji və neyroloji yanaşma ilə müəyyən qədər araşdırılmışdır. Növbəti tədqiqatlarda bu mövzunun daha dərinə tədqiqi planlaşdırılır.

Müəllifin töhfəsi

Tədqiqatın elmi yeniliyi onun həsr edildiyi mövzunun aktuallığından, nəzəri və təcrübə əhəmiyyətindən, ünsiyyət probleminə onun yeri və rolundan, müasir elmdəki tətbiqi əhəmiyyətindən asılıdır. Qeyd edilən cəhətlərin qloballaşan dünyada ünsiyyət probleminin mahiyyəti ilə əlaqədar olduğuna görə onun tədqiqi və bu tədqiqatdan irəli gələn nəzəri nəticələr və ümumiləşdirmələr öz yeniliyi və faydalılığı ilə seçilir.

Tədqiqatımız “Dilin mahiyyəti, nitq fəaliyyətində rolu. Dilə psixoloji və neyroloji yanaşma” başlığı altında dilin mahiyyətini ona psixoloji və neyroloji aspektdən yanaşaraq aydınlaşdırmağa çalışır. Tezis “Dilə psixoloji yanaşmanın mahiyyəti və onun nitqdə rolu”, “Dilə psixoloji yanaşmada semantik vasitə kimi rəng adları”, “Neyroloji fakt kimi dil və onun beyinlə əlaqəsi” kimi üç elmi məqaləni əhatə edir. Məqalələrin hər birinin məzmun tərkibi tezis mövzusu ilə üst-üstə düşür. Birinci məqalədə dil və psixika əlaqəsi, dilin yaranma və formalaşma səbəbi və dilin tədqiqi əhəmiyyəti araşdırılmışdır.

İkinci məqalədə psixoloji fakt kimi dilin semantik və leksik qatlarının əlaqə və asılılıqları izah edilmiş və bu məqsədlə simvolik olaraq rəng adlarından nümunə kimi istifadə olunmuşdur. Birinci və ikinci məqalələrin hər birində dilin mahiyyəti və nitqdə rolu psixoloji baxış altında araşdırılmışdır.

Üçüncü məqalədə isə dil və beyin əlaqələri kompleks şəkildə tədqiqata cəlb olunur. Buraya beyindəki dil mərkəzləri, onların lokallaşması və vəzifələri, ikidillilik (bilinqvizm) və çoxdilliliyin (multilingvizm) beyində yaratdığı dəyişikliklər, dil mənimsəmə prosesində yaş məsələsi və s. daxildir. Bütün bu məsələlər neyroloji baxış bucağı ilə tədqiq olunmuşdur və bu istiqamətli tədqiqat dilin mahiyyət və əhəmiyyətini öyrənmək məqsədi daşıyır.

Təvsiyə

Tədqiqatımızın ən böyük töhfəsi, fikrimizcə, əldə olunan nəticələrin təcrübəyə tətbiq oluna bilməsidir. Belə ki, qloballaşan dünyada hər kəs bu və ya digər səbəbdən xarici dil öyrənməyə çalışır. Lakin hər kəs eyni dərəcədə uğurlu ola bilmir. Bununla belə, dil mənimsəmə mexanizmi tam başa düşülsə və ana dilinin mənimsənilmə modeli digər dillərə tətbiq edilsə, bu

proses daha uğurlu ola bilər. Yəni tədqiqatdan da göründüyü kimi dilin mənimsənilməsi psixoloji və neyroloji prosesdir. Əgər şəxsin heç bir neyroloji problemi yoxdursa və o, ana dilini tam mənimsəyib istifadə edə bilirsə, deməli, başqa dilləri öyrənmək üçün neyroloji baxımdan ciddi bir məhdudiyyət yoxdur. Hətta bu proses ana dilinin mənimsənilməsi qədər rahat və asan olmalıdır. Əgər bu prosesdə çətinliklər yaranırsa, deməli, diqqətdən qaçan psixoloji nüanslar vardır. Fikrimizcə, bu nüansları emosional çatışmazlıqlarla izah edə bilərik. Belə ki, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, dil zərurətdən yaranmışdır və əslində, istər ibtidai insanda, istərsə də uşalarda dilin mənimsənilməsi daxili ehtiyaca dayanır. Çünki hər ikisi ətrafı anlamağa, kəşf etməyə çalışır. Uşaqlarda heç bir məcburiyyət olmadan ana dilini mənimsəmələri, əslində, bununla bağlıdır. Beləcə, onlar həm bilgini, həm də dili eyni anda qəbul edirlər. Çünki dil bilgi deyil, bilgini beyində kodlamaq və ifadə etmək üçün sistemdir. Lakin yetkinlərdə vəziyyət fərqlidir. Onların beyinlərində artıq məlumat bazası formalaşdığına və onlar bunu ifadə edəcək dilə sahib olduqlarına görə ikinci dilin öyrənilməsi xüsusi bir səbəb, məntiqi və emosional tələb olmadığı halda çətinləşə bilər.

Təklifimiz isə ondan ibarətdir ki, qeyri-ana dilin öyrənilməsi deyil, onun mənimsənilməsinə çalışılsın və zehni fəaliyyətlə yanaşı, emosional metodlardan da istifadə edilsin. Bu yolla da dil “istək” çərçivəsindən çıxıb “məqsəd” çərçivəsinə daxil olacaqdır. Bu prosesdə dili tədris edən şəxs tədrisçidən daha çox psixoloji dəstəkçi mövqeyində dayanmalı və tələbənin xarici dilə qarşı məntiqi tələb və daxili ehtiyaclarının müəyyən olunmasına şərait yaratmalıdır.

Təbii ki, “Təvsiyə” bölməsində qeyd olunan bütün bu məlumat və təkliflər nəzəri tədqiqata və müşahidələrə dayanır. Əslində isə, xüsusi bir fundamental tədqiqatın mövzudur. Müdafiyyə təqdim olunan mövzunun həcmi buna imkan vermədiyi üçün hal-hazırda əlavə olaraq çalışdığımız layihəni buraya əlavə edə bilmirik. Gələcək tədqiqatlarda bu barədə məqalələr çap olunacaqdır.

Ədəbiyyat siyahısı

Azərbaycan dilində

1. Əsgərov M. (2011) Linqvopsixologiya və ya Dilin Psixologiyası. Elm və Təhsil. Bakı
2. Harari Y.N. (2021) Sapiens: Bəşəriyyətin qısa tarixi, Qanun nəşriyyatı, 464 s.
3. Kurtene B. (2014) Ümumi dilçilik üzrə əsərləri. Bakı, 336 s.
4. Məmmədli N. (2020) Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. I c. Elm və Təhsil, 528 s.
5. Rəcəbli Ə. (2004) Vilhelm fon Humboldt – Ümumi dilçiliyin banisi kimi, Nurlan, 104 s.

6. Seyidov S.İ. və Həmzəyev M.Ə. (2007) Psixologiya, Bakı, 653 s.
7. Veysəlli F. (2010) Semiotika. Studia Philologica. IV – Bakı: Mürtəcim. 336 s.

Xarici dillərdə

8. Barman B. (2012) The Linguistic Philosophy of Noam Chomsky. Philosophy and Progress, January-June, July-December, <http://dx.doi.org/10.3329/pp.v51i1-2.17681>
9. Canan S. (2021) İFA – Beden. Tuti Kitab, 182 s.
10. Cherry K. (2023) B. F. Skinner's Life, Theories, and Influence on Psychology <https://www.verywellmind.com/b-f-skinner-biography-1904-1990-2795543>
11. Dash B.B. (2023) Noam Chomsky's Language Structure And Language Use: A Critique. Research Journal of English Language and Literature. <http://www.rjelal.com/>
12. Duan S. (2017) Bloomfield's Concept of Meaning. Journal of Language Teaching and Research, Vol. 8, No. 2, pp. 343-348, <http://dx.doi.org/10.17507/jltr.0802.17>
13. Duman M.A. (2020) Dilbiliminin büyükbabası Humboldt (Araştırma Makalesi). EKEV akademi dergisi Yıl: 24 Sayı: 84, page – 409-434
14. Kozlova T. (2016) The Theory of Linguistic Worldview by Wilhelm Von Humboldt and Its Connection with the Culture of Sign Language. International Conference on Arts, Design and Contemporary Education. Moscow, page – 177-180.
15. Lucy J.A. (1997) Linguistic Relativity. Committee on Human Development, The University of Chicago, 23 p.
16. Luria A. (1983) Book reviews The Subjective and Objective in Higher Brain Function. Language and Cognition. Wiley, 264 p.
17. Mahmood A.A. (2023) Formalism: Noam Chomsky and his Generative Grammar. Journal of Tikrit University for Humanities 30 (1) 1-171, <http://dx.doi.org/10.25130/jtuh.30.1.1.2023.22>
18. Malone J.C. (2014) Did John B. Watson Really “Found” Behaviorism? Association for Behavior Analysis International. University of Tennessee. 37, pages 1–12 <https://doi.org/10.1007%2Fs40614-014-0004-3>
19. Mioni A. Falinski J. (1994-1995) Language Acquisition and Universal Grammar. A Survey of Recent Research. Anno Accademico, 153 p.
20. Mueller-Vollmer K. and Messling M. (Summer 2022) "Wilhelm von Humboldt", The Stanford Encyclopedia of Philosophy <https://plato.stanford.edu/entries/wilhelm-humboldt/>
21. Saussure F. (1998) Genel Dilbilim Dersleri. (çev. prof. dr. Berke Vardar), Multilingual, baskı: matbaa 70

22. Sawter J.E. and Stetsenko A. (2014) Vygotsky, Lev. Encyclopedia of Language Development
<http://dx.doi.org/10.4135/9781483346441.n211>

